

Studija

O PODRŠCI ŽENSKIM PREDUZETNIČKIM
AKTIVNOSTIMA I INICIJATIVAMA U SRBIJI

Studija

O PODRŠCI ŽENSKIM PREDUZETNIČKIM
AKTIVNOSTIMA I INICIJATIVAMA U SRBIJI

Marija Srđić, Nenad Opačić i Ivona Gvozdenović

Oktober 2022.

Sadržaj

Uvodna reč	3
1. Preduzetništvo u Srbiji	6
1.1 Preduzetništvo i preduzetnici	7
1.2 Razvoj preduzetništva u Srbiji	8
1.3 Pojam „preduzetnik“ u zakonodavstvu.	8
2. Žensko preduzetništvo	12
2.1. Definicija ženskog preduzetništva	13
2.2 Istorijski osvrt	14
2.3 Ekonomski položaj žena u Srbiji	15
2.3.1 Položaj na tržištu rada	16
2.3.2 Vlasništvo nad imovinom	18
2.3.3 Podela poslova i neplaćeni ženski rad	18
2.4 Nalazi trećeg Indeksa rodne ravnopravnosti – uticaj na preduzetništvo	19
2.5 Rasprostranjenost ženskog preduzetništva	21
2.6 Žensko preduzetništvo u vremenu kriza	22
2.7 Strateški okvir za dalji razvoj ženskog preduzetništva	23
3. Rezultati istraživanja	26
3.1 Fokus grupe	27
3.2 Intervjui sa preduzeticama	32
3.2.1 Zapažanja	42
3.2.2 Zaključci	43
3.3 Iskustva institucija, organizacija i kompanija nosilaca programa i projekata podrške ženskom preduzetništvu	43
3.3.1 Rezultati analize (kvantitativni i kvalitativni)	70
3.3.2 Zapažanja	72
4. Zaključci i preporuke	73
4.1 Zaključci	74
4.2 Preporuke	77
Literatura	79
Prilozi	81

UVODNA REČ

Fondacija „Ana i Vlade Divac“ ima decenijsko iskustvo u kreiranju i sprovođenju programa, projekata i aktivnosti koje su usmerene na ekonomsko osnaživanje ranjivih grupa u društvu, uključujući i ekonomsko osnaživanje žena i podsticanje njihovih preduzetničkih inicijativa.

Naročito su značajni oni programi i projekti koji se realizuju u partnerstvu sa drugim akterima - institucijama, ženskim organizacijama i kompanijama. Oni danas predstavljaju primere dobrih praksi u stvaranju klime jednakih mogućnosti za žene i muškarce u poslovnom okruženju, podrške ženskim preduzetničkim projektima i pojedinačnim ženskim biznisima.

Polazeći od stava, ali i u praksi potvrđenog iskustva, da ulazak žena u sferu preduzetništva predstavlja značajan korak u ukupnoj emancipaciji i transformaciji rodnih odnosa, u studiji koja je pred vama žensko preduzetništvo, njegove potencijale i budući razvoj posmatramo u svetlu postojećih, veoma izraženih rodnih nejednakosti koje odlikuju naše društvo.

Žene i dalje predstavljaju najveću ranjivu grupu u Srbiji. Suočavaju se sa neravnopravnošću kako u pogledu socijalnog tako i ekonomskog uključivanja. Iako je došlo do značajnog unapređenja zakonodavnog i institucionalnog okvira za postizanje rodne ravnopravnosti (Ustav Republike Srbije, Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o rodnoj ravnopravnosti, strateški dokumenti i akcioni planovi, tela za rodnu ravnopravnost na svim nivoima i dr.), u praksi je još mnogo toga potrebno uraditi da bi rodna ravnopravnost postala realnost svakodnevnog života.

Tako su i Strategije za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine¹, Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2016-2020)² i Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2021-2030)³ prepoznale značaj intervencija u eliminisanje rodnog jaza u ekonomiji, uključujući i investiranje u razvoj ženskog preduzetništva i aktivnosti koje ga podstiču. Međutim, nedovoljno je učinjeno na urođnjavanju politika i programa za razvoj preduzetništva. Godišnji izveštaji o stanju MMSP nemaju iskazane podatke o preduzetništvu žena, te tako ostajemo uskraćeni za podatke o poslovanju preduzeća u odnosu na pol vlasnika. Uz to, i dalje se čeka sistemaska rodna statistika o preduzetništvu žena, kao i promene onih zakona koje preduzetnice treba da u pravima izjednače sa drugim zaposlenim ženama (kao što je pravo na korišćenje porodiljskog odsustva i bolovanja tokom održavanja trudnoće, prava iz Zakona o finansijskoj podršci porodicama sa decom i dr.), poreske olakšice i one mere i programi koji ciljaju pojedine kategorije preduzetnika.

Treba imati u vidu da, iako je trend u pogledu osnivanja ženskih biznisa od 2000. godine do danas pozitivan, a biznisi čije su osnivačice i suosnivačice žene čini 31,7% njihovog ukupnog broja⁴, ipak:

- velika većina, čak 99%, ženskih firmi funkcioniše u zoni mikro i malih preduzeća (sa manje od 10 zaposlenih),

1 <https://privreda.gov.rs/dokumenta/propisi/strategije/strategija-za-podrsku-razvoja-malih-i-srednjih-preduzeća>

2 <https://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-od-2016-do-2020-godine-sa-akcionim>

3 <https://rodnaravnopravnost.gov.rs/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-2021>

4 Za sada najpouzdanija procena o učešću žena u biznisu prikazana je u istraživanju o položaju žene u poslovnom sektoru u Republici Srbiji (Babović, 2014), koja razlikuje učešće žena u preduzećima (24%) i među registrovanim preduzetnicima (32%)

- žene se najčešće bave porodičnim poslovima i to u niskoprofitnim sektorima kao što su zanatstvo, trgovina na malo, zdravstvo, obrazovanje, turizam, socijalne i druge usluge,
- preduzetnice se opredeljuju za preduzetničke radnje kao oblik organizovanja, inače posebno osetljive na prekid rada i smanjenje obima poslovnih aktivnosti u vreme kriza (kao što su poslednje izazvane pandemijom COVID-19 i ratom u Ukrajini).

Podaci prikupljeni različitim istraživačkim metodama u okviru **Studije o podršci ženskim preduzetničkim aktivnostima i inicijativama u Srbiji**, ali i oni koje je istraživački tim Fondacije prikupio i sistematizovao tokom 2021. i prve polovine 2022. godine kroz druge aktivnosti, potvrđuju postojanje specifičnih prepreka sa kojima se žene suočavaju kako u fazi donošenja odluke za ulazak u preduzetništvo tako i u fazi uspostavljanja, razvoja i širenja poslovnih aktivnosti. Najvažnije prepreke koje smo identifikovali su:

- nedostatak samopouzdanja i potrebnih preduzetničkih znanja i veština,
- neodgovarajući odnos prema preduzetnicama u poslovnoj zajednici i širem društvenom okruženju, opterećen rodnim stereotipima, „starim“ očekivanjima i obrascima ponašanja,
- manjak početnog kapitala i nemogućnost da se pristupi izvorima finansiranja,
- nedovoljno kontinuiranih, ciljanih rodno osetljivih programa koji uključuju finansijsku i nefinansijsku podršku: dodelu bespovratnih sredstava, povoljnih mikrokredita, programe edukacije i osnaživanja, stručnu podršku u oblasti tržišnih komunikacija, upravljanja finansijama, digitalizacije, mentorstvo, platforme za umrežavanje i poslovno udruživanje i dr.

Iako se beleže pozitivni pomaci, a o preduzetništvu žena se sve više govori i piše, realnost je da preduzetnice u Srbiji posluju u nedovoljno stimulativnom okruženju.

U takvim okolnostima, napor koji su Fondacija „Ana i Vlade Divac“ sa partnerima i saradnicima učinili kako bi sagledali aktuelno stanje preduzetništva žena u Srbiji, predstavlja korak u kreiranju budućih mera i programa koji bi, s jedne strane, trebalo da odgovore na aktuelne potrebe preduzetnica (početnica i onih koje posluju duži niz godina), a s druge, doprinesu uklanjanju prepreka za razvoj ženskog preduzetništva kao i umrežavanju i poslovnom udruživanju, a posebno – većem prodoru žena u brzorastuće sektore privrede.

U izradi Studije, pored vlastitih nalaza, imali smo u vidu rezultate najkompleksnijeg domaćeg dokumenta o ženskom preduzetništvu „Polazne studije o preduzetništvu žena u Srbiji“⁵, koju je sproveda Grupa za razvojnu inicijativu SeConS 2011. godine, ali i nekoliko manje obimnih istraživanja, analiza i radova kao što su „Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji“⁶ autorke prof. dr Marije Babović iz 2014. godine⁷, „Žensko preduzetništvo u Srbiji: evolucija od socijalne ka ekonomskoj kategoriji“⁸ dr Sanje Popović Pantić i najaktuelnije – istraživanje „Uticaj COVID-19

5 <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>

6 <https://www.secons.net/files/publications/26-Polo%C5%BEaj%20%C5%BEena%20u%20biznis%20sektoru%20u%20Srbiji.pdf>

7 <https://www.secons.net/files/publications/26-Polo%C5%BEaj%20%C5%BEena%20u%20biznis%20sektoru%20u%20Srbiji.pdf>

8 <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-6859/2014/1820-68591402143P.pdf>

pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji⁹ UN Women, kao i analizu „Podrška preduzetnicama tokom pandemije COVID-19“¹⁰ autorke Marije Srdić, sprovedenu uz podršku Misije OSCE u Srbiji 2020/21.

Studija je izrađena uz podršku kompanije **Lidl Srbija**, koja je ove godine, u susret Osmom martu, Danu žena, raspisala konkurs „Snažne. Hrabre. Važne.“¹¹ sa ciljem da okupi uspešne preduzetnice u Srbiji i promovise njihove proizvode, odnosno pruži im podršku na preduzetničkom putu. Konkursom „Snažne. Hrabre. Važne.“ kompanija Lidl Srbija osnažuje preduzetnice i pruža im mogućnost da svoje proizvode predstavljaju Lidlovim potrošačima u 35 gradova širom Srbije. Odabrane preduzetnice kroz saradnju sa Lidlom stiču iskustvo u plasiranju robe u ovom tipu maloprodaje, povećavaju vidljivost proizvoda u više od 60 prodavnica i učvršćuju svoje poslovanje. Od više desetina prijavljenih preduzetnica, kompanija Lidl Srbija je odabrala njih 26 sa više od 30 proizvoda koji će biti dostupni potrošačima u svim njihovim prodavnicama u okviru jedne tematske nedelje u oktobru.

Autorski tim Fondacije „Ana i Vlade Divac“ je zahvalan preduzetnicama koje su učestvovala u fokus grupnim diskusijama u Novom Sadu, Zrenjaninu, Rumi, Nišu i Kragujevcu, kao i onima koje su nam kroz intervjue prenele svoja iskustva iz različitih programa/projekata kroz koje su bile podržane.

Za formulisanje preporuka u okviru Studije posebno dragoceni smatramo informacije koje smo prikupili od 22 institucije, organizacije i kompanije koje su tokom poslednje tri godine podržavale pokretanje i/ili razvoj ženskih biznisa. One prakse koje su dale pozitivne rezultate nastojali smo da integrišemo u preporuke i damo im primat nad drugima čiji su efekti manjeg dometa ili ih nije bilo moguće pratiti i vrednovati.

Za stvaranje povoljnog okruženja u kome će preduzetništvo, uključujući i žensko, dobiti snažan zamajac neophodno je uspostaviti i negovati stalni dijalog države, preduzetnika i preduzetnica i šire zajednice. **Studija o podršci ženskim preduzetničkim aktivnostima i inicijativama u Srbiji** treba da doprinese takvom dijalogu, nudeći potrebne informacije, aktuelne podatke, rezultate istraživanja, kao i zaključke i preporuke za dalji rad.

Nadamo se da će Studija koja je pred vama biti dobra osnova za kreiranje i sprovođenje praktičnih politika, mera i programa i za vladine i nevladine aktere koji ženskom preduzetništvu pristupaju sa pažnjom i odgovornošću, ali i drugima koji će se u budućnosti opredeliti da budu deo zajednice koja podržava ženske preduzetničke inicijative i poduhvate.

Fondacija „Ana i Vlade Divac“

Oktober 2022.

9 <https://www.secons.net/files/publications/118-publication.pdf>

10 [https://www.poslodavci.rs/podrska-preduzetnicama-tokom-pandemije-covid-19/?fbclid=IwAR06Ej\\$WBVb1msjTrv9J3TsqWYOf3jVLgw6OIXRprbkDquuniuocBeK99nU](https://www.poslodavci.rs/podrska-preduzetnicama-tokom-pandemije-covid-19/?fbclid=IwAR06Ej$WBVb1msjTrv9J3TsqWYOf3jVLgw6OIXRprbkDquuniuocBeK99nU)

11 <https://www.lidl.rs/zene-preduzetnice>

1. Preduzetništvo u Srbiji

Preduzetništvo je način razmišljanja, odnosno proces stvaranja i razvijanja ekonomskih aktivnosti kombinovanjem rizika, kreativnosti i inovativnosti uz pouzdanu upravljačku strukturu unutar nove ili postojeće organizacije.

1.1 PREDUZETNIŠTVO I PREDUZETNICI

Danas se u svetu govori o 300 miliona preduzeća. Učešće malih firmi u tom broju je preko 70% (ima ih preko 210 miliona). Taj veliki potencijal i dalje se proširuje. U periodu od 1990. do 2005. godine u Americi je otvoreno 13,5 miliona novih radnih mesta. U Nemačkoj je trend da se svake godine otvori oko 90.000 novih firmi. U Finskoj, koja je gotovo iskorenila nezaposlenost, čak 96% ukupnog broja preduzeća čine mali biznisi. U poslednjim godinama beleži se trend pomeranja aktivnosti malih preduzeća ka intelektualnim uslugama: tako 60% radnih mesta čine intelektualne usluge, 14% proizvodnja, 4% poljoprivreda, a ostatak otpada na sve ostale privredne grane.

Ključni trend razvoja predstavlja prelazak iz industrijskog u informatičko društvo. U njemu je osnovni resurs *informacija*, odnosno *znanje i veštine*, a razvoj se temelji na *razmeni informacija sa okruženjem*. Najprofitabilnije grane privrede danas su one u kojima je *znanje ključna vrednost*. Tranzicija iz jednog u drugi tip privrede i prihvatanje izazova novog okruženja doveli su do globalnog procvata preduzetništva.

Poslovno okruženje i filozofija poslovanja su doživeli ogromne promene. Paradigma poslovanja koja je bila bazirana na korišćenju efekata *ekonomije obima* ustupila je mesto *ekonomiji širine i fleksibilnosti*. Masovna proizvodnja dobara je sve više izložena zahtevima tržišta o velikom broju varijanti proizvoda. Velike organizacije su preglomazne i nesposobne da odgovore na izazove okruženja. U tim okolnostima deviza „što veće to bolje“ zamenjena je devizom „veliko je lepo ali je malo bolje“.

Preduzetnička ekonomija počiva na preduzetničkom načinu razmišljanja i individualnoj inicijativi. Ekspanziji individualne preduzetničke inicijative svedočimo naročito u 21. veku. Ovakva ekonomija temelji se na ubrzanom razvoju tehnologije i vezana je za široko primenjivanu *downsizing strategiju*¹², koja uključuje smanjivanje preduzeća i sužavanje poslovnih aktivnosti kroz smanjivanje broja zaposelnih, opsega poslova, što vodi značajnom snižavanju troškova poslovanja. Sa ovim je povezano i smanjivanje broja menadžera, što dovodi do pojave široke populacije *novih preduzetnika*.

U vremenu globalne nesigurnosti i sve težeg zadržavanja posla u okviru velikih poslovnih sistema, raste broj ljudi koji u preduzetničkoj aktivnosti vide način da kreiraju sigurnost posla i vlastiti uspeh. U razvijenim ekonomijama dva su faktora ubrzanog rasta preduzetničkih inicijativa: razvoj tehnologija i novih znanja i razvoj tržišta preduzetničkog kapitala koji omogućuje finansiranje novih preduzetničkih poduhvata.

12

Downsizing znači smanjenje radne snage i predstavlja veoma korišćenu strategiju restrukturiranja preduzeća. Potreba za smanjenjem radne snage uplvisana je stanjem na globalnom tržištu. Downsizing se često koristi kao sredstvo u nuždi, odnosno kao reakcija na postojeću krizu organizacije. Smanjivanje radne snage daje mnogo bolje efekte u slučaju kada je to planirana akcija i kada je sastavni deo opšte strategije preduzeća.

1.2 RAZVOJ PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI

Razvoj je usko povezan sa tranzicionim procesima, restrukturiranjem velikih privrednih sistema, odnosno procesom privatizacije bivših državnih i društvenih preduzeća.

Danas sve češće pojedinci postaju preduzetnici kada shvate da u velikim organizacijama ili poslovnim sistemima ne mogu da ispolje vlastitu poslovnu kreativnost, napreduju, dovoljno zarađuju i karijerno se ostvare.

Ipak, preduzetništvo i dalje ne predstavlja prvi izbor posla za većinu građana Srbije. Prema rezultatima istraživanja predstavljenim u publikaciji „Preduzetništvo u Srbiji – nužda ili prilika“¹³ interesovanje za preduzetništvo u Srbiji je znatno niže od evropskog proseka. Na pitanje kakvu vrstu zaposlenja žele, 30% građana odgovorilo je da bi njihov izbor bio pokretanje vlastitog posla (otvaranje preduzeća, agencije ili samostalno obavljanje profesije). S druge strane, značajna većina, 65% građana, radila bi za platu i to u javnom sektoru. Najmanje ispitanika, njih 5% želi da radi za platu u privatnom sektoru. Kada je reč o starosnim grupama, preduzetništvu su najskloniji mlađi ispitanici (od 18 do 29 godina), a najmanje skloni stariji od 60 godina. Pored toga, preduzetništvu su više skloni muškarci nego žene, kao i srednje obrazovani od niže obrazovanih i visoko obrazovanih.

Istraživači naglašavaju da je za odnos građana prema preduzetništvu velikim delom zaslužan tretman preduzetništva, odnosno veliki broj prepreka koje država postavlja pred sve one koji se upuste u preduzetnički poduhvat: preterano administriranje, visoka poreska opterećenja, nefleksibilnost i nepredvidivost propisa. Zato se zaključuje da *velika rizičnost i neizvesnost poslovnog okruženja, pojačana nepoverenjem u pravednost države, ozbiljno obeshrabruje preduzetništvo* i insistira na potrebi prepoznavanja značaja, prednosti i razvojnog potencijala sektora malih i srednjih preduzeća (o čemu će biti više reči u nastavku).

1.3 POJAM „PREDUZETNIK“ U ZAKONODAVSTVU

Pojam „preduzetnik“ je kod nas definisan u Zakonu o privrednim društvima¹⁴ iz 2011. godine.

U članu 83. se kaže:

Preduzetnik je poslovno sposobno fizičko lice koje obavlja delatnost u cilju ostvarivanja prihoda i koje je kao takvo registrovano u skladu sa zakonom o registraciji.

Fizičko lice upisano u poseban registar, koje obavlja delatnost slobodne profesije, uređenu posebnim propisom, smatra se preduzetnikom u smislu ovog zakona ako je tim propisom to određeno.

13 https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2018/07/Preduzetnistvo_u_Srbiji_nu%C5%BEda_ili_prilika.pdf, strana 14-16

14 https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_privrednim_društvima.html

U članu 85. kaže se još:

Preduzetnik za sve obaveze nastale u vezi sa obavljanjem svoje delatnosti odgovara celokupnom svojom imovinom i u tu imovinu ulazi i imovina koju stiče u vezi sa obavljanjem delatnosti.

U članu 88. definišu se delatnosti koje preduzetnik može obavljati na sledeći način:

Preduzetnik može da obavlja sve delatnosti koje nisu zakonom zabranjene za koje ispunjava propisane uslove, uključujući i stare i umetničke zanate i poslove domaće radinosti.

Zakon o privrednim društvima pored pojma „preduzetnik“ predviđa i definiše i pojam „privredno društvo“. Privredno društvo je definisano kao pravno lice *koje obavlja delatnost* u cilju sticanja dobiti.

U delu u kome se bavi formom organizovanja privrednih društava, zakon definiše sledeće pravne forme: 1) ortačko društvo, 2) komanditno društvo, 3) društvo sa ograničenom odgovornošću i 4) akcionarsko društvo.

U članu 139. koji definiše pojam i odgovornost *društva sa ograničenom odgovornošću*, najčešćem obliku organizovanja privrednih društava u našim uslovima, kaže se:

Društvo s ograničenom odgovornošću je društvo u kome jedan ili više članova društva imaju udele u osnovnom kapitalu društva, s tim da članovi društva ne odgovaraju za obaveze društva, osim u slučajevima predviđenim članom 18. i članom 548. ovog zakona.

Osnovne razlike između *preduzetnika* i *privrednog društva* su sledeće:

- ▶ preduzetnik je *fizičko lice*. Privredno društvo je *pravno lice*;
- ▶ imovina preduzetnika nije odvojena od lične imovine fizičkog lica kao preduzetnika. Tačnije, preduzetnik je odgovoran za obaveze prema trećim licima celokupnom svojom imovinom;
- ▶ imovina pravnog lica je odvojena od lične imovine fizičkih lica koja su osnivači tog pravnog lica. Ako pravno lice ima dugovanja prema trećim licima, ta dugovanja se namiruju samo iz imovine pravnog lica, ne i fizičkih lica koji su vlasnici i osnivači tog pravnog lica.

Ako se vratimo na početak ovog poglavlja, razumevanju preduzetnika/ce kao one ličnosti koja *stvara i razvija poslovne ideje na vlastiti ekonomski rizik*, odnosno *preduzima ekonomske aktivnosti kombinovanjem rizika, kreativnosti i inovativnosti uz pouzdanu upravljačku strukturu unutar nove ili postojeće organizacije*, u svakodnevnoj praksi preduzetnicima/cama u širem (i praktičnom) smislu treba smatrati sve one aktere i akterke ekonomskog života koji svojim osobinama i poslovnim aktivnostima odgovaraju suštini pojma, a ne samo užoj definiciji, datoj u Zakonu o privrednim društvima. Upravo takav pristup koristićemo u ovoj Studiji.

1.4 POLOŽAJ PREDUZETNIŠTVA U SRBIJI

U Republici Srbiji sektor malih i srednjih preduzeća prepoznat je kao važan segment privrede tek posle 2000. godine. Prvi dokument koji na to ukazuje je *Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Republici Srbiji od 2003. do 2008. godine*¹⁵. Usledilo je donošenje *Strategije razvoja konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća za period od 2008. do 2013. godine*¹⁶. Pre dve godine je istekla i *Strategija za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine*¹⁷.

Vlada Republike Srbije svojevremeno je 2016. godinu proglasila *Godinom preduzetništva*. U zemlji u kojoj se preduzetništvo, kako je već istaknuto, nedovoljno vrednuje, bila je to važna poruka i podsticaj, ali ne i konačni raskid sa nasleđem u kome se preduzetnici i preduzetnice ne prepoznaju kao važan razvojni potencijal društva. Nama i dalje nedostaju podaci koji bi obuhvatili sve preduzetnike i preduzetnice u Srbiji i baze podataka koje bi opisivale njihovu strukturu i karakteristike, što bi omogućilo da se detektuju i njihove specifične potrebe. Nedostaje i *opšta definicija različitih vrsta preduzetnika*, a nisu u dovoljnoj meri prepoznati ni u zakonskom okviru.

Bez klasifikovanja i kontinuiranog praćenja preduzetnika i preduzetnica nije moguće kreirati prilagođene politike koje ciljaju baš one kojima je podrška najpotrebnija. Postojeće politike su uopštene, a ciljevi *Strategije za razvoj MSP i preduzetništva i konkurentnosti od 2015. do 2020. godine* preterano široki, pa je merenje efekata takvih politika ne samo teško zbog nedostatka podataka o preduzetnicima, već i zbog širine tako kreiranih politika.

Ono što je, takođe, važno – nema sistematizovanih podataka o potencijalnim preduzetnicima i preduzetnicama, odnosno o broju pojedinaca i pojedinki koji bi želeli da pokrenu vlastiti biznis¹⁸. Ove podgrupe trebalo bi da budu od posebnog interesa za državne institucije, a politike bi trebalo usmeriti tako da se njima pruži najviše podrške.

Srbija je u velikoj meri privreda malih i srednjih preduzeća. Zato, kako se to navodi u publikaciji *Preduzetništvo u Srbiji – nužda ili prilika*¹⁹ ono ne sme biti „drugorazredno“ i zanemareno, a zadatak države treba da *stvara neophodne uslove za privrednu aktivnost – predvidiva pravila igre, obrazovane ljude i neophodnu infrastrukturu*.²⁰

S obzirom na ekonomsku situaciju u Srbiji i činjenicu da i dalje veliki broj građana nema posao, radi u „sivoj“ zoni, zarađuje minimalno i nema priliku da realizuje svoje potencijale, stvaranje novih radnih mesta predstavlja jedan od najvažnijih uticaja određene kategorije preduzeća na društveno blagostanje. U tom kontekstu, upravo se mala i srednja preduzeća pokazuju najznačajnijim za građane Srbije.

Preduzetnici i preduzetnice u Srbiji postižu rezultate (kako se to često govori) „ispod radara“, u okruženju koje im češće postavlja prepreke nego što ih podržava i daje im „vetar u leđa“. Da bi preduzetništvo snažnije „povuklo“ i privredu i društvo napred, neophodno je da bude društ-

15 Vlada Srbije usvojila 2003. godine

16 http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2008_11/t11_0087.htm

17 <https://privreda.gov.rs/dokumenta/propisi/strategije/strategija-za-podrsku-razvoja-malih-i-srednjih-preduzeca>

18 Ko su oni? Koje su njihove ideje? Šta su njihove potrebe?

19 https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2018/07/Preduzetnistvo_u_Srbiji_nu%C5%BEda_ili_prilika.pdf

20 https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2018/07/Preduzetnistvo_u_Srbiji_nu%C5%BEda_ili_prilika.pdf, str. 7

veno prepoznato, afirmisano i podržano. Pritom, pod „uslovima” i „podrškom” nikako ne treba smatrati samo subvencije za pokretanje biznisa, jačanje konkurentnosti, izgradnju izvoznih performansi i slično. Istraživanja pokazuju da direktna finansijska podrška daje dobre rezultate *samo ako je pažljivo i usko ciljana, a da je presudno važno stvaranje podsticajnog okruženja.*

Ukratko, iako se beleže pozitivni pomaci, preduzetnici i preduzetnice u Srbiji još uvek posluju u nedovoljno podsticajnom poslovnom okruženju: otežan im je pristup kapitalu, kamate su visoke, nema poreskih ni drugih olakšica u prvim godinama poslovanja, niti dovoljno stimulativnih mera i ciljanih programa podrške. Od 2020. godine dodatno ih opterećuju posledice krize izazvane pandemijom COVID-19²¹ (koja još nije završena), a danas i posledice rata u Ukrajini. Nova kriza je posebno opasna zbog svoje nepredvidivosti.

Više nego ikada pre, ekonomski stručnjaci ističu da na dugi rok dobitnici mogu biti nosioci znanja i inovacija – oni koji su *sposobni da proizvode dodatnu vrednost*. Takvi se nalaze među preduzetnicima i preduzetnicama i zato je od presudne važnosti da ih država i njene institucije prepoznaju, uvažavaju i podrže.

21 Unija poslodavaca Srbije sprovela je anketu među poslodavcima kako bi se procenio uticaj pandemije COVID-19 na aktivnosti preduzeća. Onlajn anketiranje realizovano je u drugoj polovini aprila 2020. godine i obuhvatilo je više od 400 ispitanika/ca. Najveći broj preduzeća obuhvaćenih anketiranjem spada u kategoriju mikro, malih i srednjih privrednih društava koja poslovnu delatnost na tržištu ostvaruju više od 20 godina. Upravo u mikro i malim preduzećima koja zapošljavaju do 10 zaposlenih prepoznata je najmanja otpornost na novonastale prilike na tržištu.

2. Žensko preduzetništvo

Žensko preduzetništvo je uvek izraz emancipacije žena ili bar njegov početak.

2.1. DEFINICIJA ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA

U nedostatku opšteprihvaćene definicije ženskog preduzetništva kod nas, u ovoj Studiji opredeljujemo se, kao i u analizi sprovedenoj u prvoj polovini 2022. godine²², da sledimo *Polaznu studiju o preduzetništvu žena u Srbiji*²³ u kojoj autorke nude sledeće određenje za žensko preduzetništvo:

Preduzetnice su one ekonomske akterke koje kombinuju faktore proizvodnje i druge relevantne resurse na inovativan način i tako ih premeštaju iz sektora niže u sektor više produktivnosti i višeg dohotka, pri čemu otkrivaju i iskorišćavaju šanse u datom kontekstu i procenjuju i preuzimaju rizike svojih odluka i akcija.

Polazeći od osnovne definicije, razvijena je i operacionalna definicija, po kojoj su preduzetnice:

Sve žene koje su vlasnice (bilo kog udela) nad preduzećem uz uslov da istovremeno obavljaju i vodeću upravljačku ulogu u tom preduzeću, a bez obzira na način na koji su stekle vlasništvo.

Na praktičnom nivou to znači da su:

Preduzetnice sve one žene koje poseduju i vode bilo koju vrstu radnje (trgovinsku, zanatsku, agenciju, ordinaciju i sl.), kao i žene koje su vlasnice i upravljačice privrednih društava (društvo sa ograničenom odgovornošću, ortačko, komanditno i deoničarsko društvo).

22 https://drive.google.com/file/d/1kZ9meCsfqIP2B3sLL_iq4oGpu3wCIGW3/view

23 <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>

Kada je reč o prihvatanju jedinstvene definicije ženskog preduzetništva, Međunarodni trgovinski centar (International Trade Center – ITC)²⁴ je 2020. godine pokrenuo inicijativu da se konačno definiše pojam ženskog preduzeća kako bi se na taj način obezbedilo zvanično uputstvo zavodima za statistiku, vladama, kompanijama, međunarodnim institucijama i ostalim akterima o tome kako razumeti i koristiti ovaj pojam. Ova inicijativa treba da doprinese i realizaciji *Globalnih ciljeva održivog razvoja do 2030.*²⁵ uključujući nekoliko specifičnih podciljeva u okviru *petog cilja* koji se odnosi na *rodnu ravnopravnost*. Inače, u okviru sedamnaest globalnih ciljeva održivog razvoja koristi se preko pedeset indikatora koji imaju rodnu dimenziju i dvadeset onih čiji je fokus na *ekonomskom osnaživanju*, kao i drugi koji se odnose na *eliminaciju siromaštva* i *dostojanstven rad i ekonomski rast*.

2.2 ISTORIJSKI OSVRT

Pojam *žensko preduzetništvo* po prvi put se u Srbiji pominje u prvoj polovini devedesetih godina, pre svega kroz programe podrške međunarodnih organizacija za bržu integraciju žena iz izbegličke populacije u ekonomske i društvene tokove. U okviru ovih programa organizovane su različite edukacije žena za *startup*, pre svega za osnivanje radnji i manufakturnih radionica, kako bi se samozaposlile i obezbedile sebi i porodici egzistenciju.

Prvi značajan porast ženskog preduzetništva beleži se nakon 2000. godine, a posebno nakon 2004. godine. U periodu svetske ekonomske krize od 2008. godine (posebno od 2009. godine) stopa gašenja ženskih biznisa je rasla i bila je 47% u odnosu na 38% gašenja preduzeća u muškom vlasništvu.

Udeo ženskih preduzeća u ukupnom broju preduzeća 2012. je bio 26%, a danas govorimo da je on dostigao nivo evropskog proseka od 30% i prešao put od *socijalne* do *ekonomske* kategorije.

Kada je reč o podršci ženskom preduzetništvu posle 2000. godine, institucije Autonomne Pokrajine Vojvodine prednjačile su u broju mera i programa koji su za cilj imali da pospeše pokretanje i razvoj ženskih biznisa. Reč je bila pretežno o finansijskoj podršci koja se daje u obliku subvencija ili kreditnih linija namenjenih ženama. Na ulaganja u razvoj ženskog preduzetništva veliki uticaj je imalo uvođenje i primena *rodno odgovornog budžetiranja* koje je u pokrajini prisutno još od 2007. godine kroz projekat „Ka politici rodnog budžetiranja u AP Vojvodini”²⁶. Rodnobudžetska inicijativa pokrenuta je pod okriljem (tadašnjeg) Pokrajinskog sekretarijata za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, a u nekoliko gradova i opština Vojvodine kroz aktivnosti dve uticajne ženske organizacije u čijem fokusu je ekonomsko osnaživanje žena, *Akademiju ženskog preduzetništva*²⁷ i *Asocijaciju poslovnih žena - PAŽ*²⁸.

24 <https://intracen.org/>

25 <https://serbia.un.org/sr/sdgs>

26 http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/01/Ka_poltici_rodnog_budzetiranja_u_Vojvodini.pdf

27 <https://ewa.org.rs/>

28 <http://paz.rs/>

Ove dve organizacije razvile su pionirske programe edukacije i podrške za prve korake u preduzetništvu, prilagođene upravo ženama. U protekle dve decenije razvile su i ostvarile veći broj programa usmerenih na samozapošljavanje žena, podsticanje ženskog biznis liderstva i povećanje svesti o značaju žena u biznisu.

Važnu ulogu u razvoju programa finansijske podrške preduzetnicama u Srbiji odigrao je i Garancijski fond Autonomne Pokrajine Vojvodine. Za *Projekat podrške ženskom preduzetništvu* Garancijskog fonda, Autonomna Pokrajina Vojvodina je 2008. godine dobila nagradu za promociju socijalne kohezije kroz ekonomski razvoj, od strane Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti pri Savetu Evrope.

U poslednjoj deceniji slika ženskog preduzetništva se brzo menja, broj firmi u vlasništvu žena kontinuirano raste, a menja se struktura ženskih firmi i sektori u kojima se pojavljuju – pored tradicionalno „ženskih oblasti“ (zanatstvo, trgovina na malo i u delatnosti koje su manje radno intenzivne), preduzetnice se sve više pojavljuju u sektoru usluga (finansijski konsalting, upravljanje ljudskim resursima, edukacija, kreativne delatnosti), a u poslednjih nekoliko godina i u brzorastućim sektorima (informaciono-komunikacionim tehnologijama, zelenim biznisima, inovacijama i sl.).

Takođe, širi se krug podrške. Pored tradicionalnih aktera u ovoj oblasti (Ministarstvo privrede, Privredna komora, poslodavačka i preduzetnička udruženja) sve je više međunarodnih i domaćih organizacija, kompanija i različitih platformi koje daju doprinos i podržavaju kako preduzetničke inicijative tako i pojedinačne biznise žena, o čemu će biti reči u nastavku²⁹.

2.3 EKONOMSKI POLOŽAJ ŽENA U SRBIJI

Rodni jaz u ekonomiji vidljiv je kroz:

- ▶ nejednak položaj žena i muškaraca na tržištu rada,
- ▶ razliku u visini zarade, penzije i prihoda generalno,
- ▶ razlike u preduzetničkoj aktivnosti,
- ▶ pristup resursima za podršku zapošljavanju i samozapošljavanju,
- ▶ učešće u neformalnoj ekonomiji,
- ▶ razlike u vlasništvu nad nepokretnostima i zemljom,
- ▶ učešće u odlučivanju u ekonomiji.

U svakom od ovih elemenata žene su i dalje u daleko nepovoljnijem položaju.

2.3.1 Položaj na tržištu rada

Podaci predstavljeni u publikaciji „Žene i muškarci u Republici Srbiji 2020“³⁰ daju veoma jasnu sliku stanja na tržištu rada:

- Stopa zaposlenosti žena iznosi 41,9%, što je za 14,7 procentna poena (p. p.) manje od stope zaposlenosti muškaraca (56,6%).
- Stopa zaposlenosti žena starosti 25-54 godine je za 10,8 p. p. manja u odnosu na stopu zaposlenosti muškaraca iste dobi (69,1% prema 79,9% respektivno).
- Stopa aktivnosti žena sa visokim obrazovanjem je neznatno viša od stope aktivnosti muškaraca istog nivoa obrazovanja (72,3%, odnosno 71,0%), dok stopa aktivnosti žena bez škole i sa nižim nivoom obrazovanja iznosi 31,5% i manja je od stope aktivnosti muškaraca istog obrazovnog nivoa za čak 30,2 procentna poena.
- Najveći rodni jaz u pogledu neaktivnosti na tržištu rada zabeležen je u starosnoj kategoriji 55 godina i više, gde je stopa neaktivnosti žena 78,4%, za razliku od stope neaktivnosti muškaraca, koja je niža i iznosi 61,6%.
- Najveći rodni jaz na tržištu rada, kada je reč o zaposlenosti, zabeležen je u kategoriji lica 55-64 godina starosti, gde je stopa zaposlenosti žena 40,5%, a stopa zaposlenosti muškaraca 60,8%.
- Kada je reč o ženama i muškarcima koji su u braku, rodni jaz je znatno manji, i to u korist žena – stopa zaposlenosti kod udatih žena iznosi 66%, a kod oženjenih muškaraca 62%.
- U okviru razloga usled kojih muškarci i žene rade kraće od punog radnog vremena, kategorija sa najvećim učešćem žena, od 87%, je briga o deci ili nesposobnim licima, dok su muškarci najčešće navodili kao razlog nemogućnost nalaženja posla sa punim radnim vremenom (učešće 62%).
- Samozaposlenost je skoro dvostruko veća kod muškaraca nego kod žena, odnosno 25% muškaraca i 14% žena starosti između 15 i 64 godine je samostalno zaposleno.
- Najveći broj neformalno zaposlenih je u kategoriji mladih uzrasta 15-24 godine (66,9% žena i 55,3% muškaraca)³¹.

30 https://www.stat.gov.rs/media/5806/zim-u-rs-2020_webopt.pdf

31 https://www.stat.gov.rs/media/5806/zim-u-rs-2020_webopt.pdf str. 69-89

Kada je reč o zaposlenosti (tabela 2), u posmatranom periodu se beleži trend povećanja formalne zaposlenosti i samozaposlenosti i smanjenje neformalne zaposlenosti, ali, nažalost, rodni jaz se održava u svim posmatranim kategorijama. To, između ostalog, ukazuje na odsustvo rodne perspektive u politikama i merama i nedovoljnu profilisanost postojećih programa zapošljavanja i samozapošljavanja.

Tabela 1: Uporedni podaci o zaposlenosti

Kategorija	2017. (%)		2020. (%)	
	Ž	M	Ž	M
Stopa zaposlenosti	38,1	52,8	41,9	56,6
Stopa zaposlenosti u starosnoj grupi 25-54 godine	63,6	74,8	69,1	79,9
Samozaposlenost u starosnoj grupi 25-64 godine	13	28	14	25
Neformalno zaposleni mladi u uzrasnoj grupi 15-24 godine	67,4	54,5	66,9	55,3

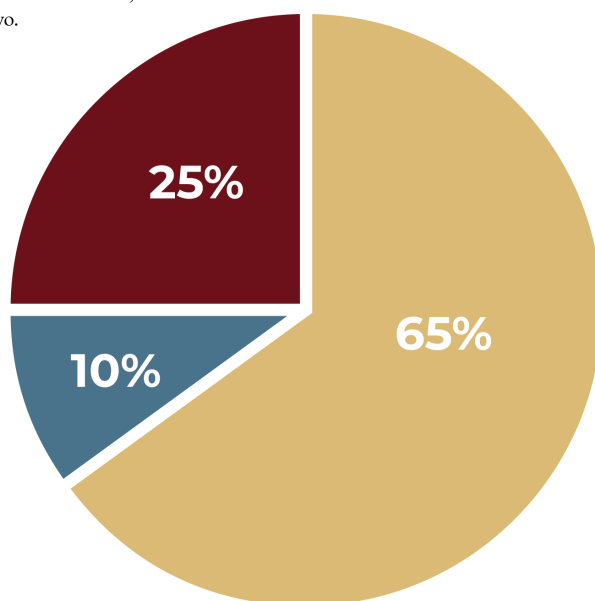
Politika za unapređivanje rodne ravnopravnosti u domenu rada u 2020. godini završena je istekom *Nacionalne strategije zapošljavanja 2011–2020*. Sprovedena je ex-ante analiza, a na osnovu nje je pripremljena nova *Strategija zapošljavanja u Republici Srbiji za period 2021-2026. godine* koju je Vlada usvojila početkom 2021. godine zajedno sa Akcionim planom za sprovođenje (za period 2021-2023. godine). Strategija definiše kao opšti cilj uspostavljanje stabilnog i održivog rasta zaposlenosti, koji će biti zasnovan na znanju i dostojanstvenom radu, a njegovo ostvarivanje se prati preko indikatora zaposlenosti koji su rodno osetljivi.

2.3.2 Vlasništvo nad imovinom

Podaci o vlasništvu nad nepokretnostima u Srbiji po polu je kao rezultat primene rodno odgovornog budžetiranja (ROB-a) počeo da vodi Geodetski zavod. Prema dostupnim podacima, u 2019. godini 25% nepokretnosti je u isključivom vlasništvu žena, 65% u isključivom vlasništvu muškaraca, a 10% je u zajedničkom vlasništvu.³²

Podatke koji ukazuju na značajno manji imovinski potencijal žena treba posmatrati ne samo kao jednu od rodni nejednakosti, već i kao izrazito otežavajući faktor u pristupu zajmovima i drugim bankarskim uslugama kod ulaska u preduzetništvo, a onda i kao prepreku za razvoj ženskih biznisa.

- 25% nepokretnosti je u isključivom vlasništvu žena,
- 65% u isključivom vlasništvu muškaraca,
- 10% zajedničko vlasništvo.

2.3.3 Podela poslova i neplaćeni ženski rad

Nepovoljni položaj žena u poslovnom sektoru rezultat je i veće opterećenosti žena brigom o porodici i domaćinstvu i različitim formi diskriminacije i rodni stereotipa. Neplaćeni kućni rad, način na koji žene i muškarci koriste svoje vreme je od velikog značaja i za njihov ekonomski položaj i smanjenje rodnog jaza u ekonomiji.

Prema podacima iz *Muškarci i žene u Srbiji 2017. i 2020*, žene provode dvostruko više vremena u kućnim poslovima nego muškarci, a građani Srbije i dalje u velikom broju veruju da su žene te koje treba da se žrtvuju za porodicu i decu. Najviše vremena u neplaćenim aktivnostima provode žene i muškarci u braku sa detetom do sedam godina – oko osam sati dnevno žene, a tri sata dnevno muškarci. U okolnostima u kojima se već decenijama ne radi dovoljno na povećanju kapaciteta i izgradnji novih vrtića, kao ni razvijanju servisa podrške svakodnevnom životu porodica, jasno je da nedostatak servisa nadomešćuje neplaćeni ženski rad. Istovremeno, kada su u pitanju aktivnosti dokolice, aktivnosti koje su važne za lični razvoj i blagostanje, u njima žene učestvuju manje nego muškarci.

32 Podaci o vlasništvu razvrstani po polu na: <https://a3.geosrbija.rs/>

Ovi faktori dodatno nepovoljno utiču na ulazak žena u preduzetništvo i opstanak njihovih firmi na tržištu, naročito u periodu kriza kakva je i ona izazvana pandemijom COVID-19.

Novi *Zakon o rodnoj ravnopravnosti*³³ u članu 28 predviđa redovno praćenje i vrednovanje neplaćenog kućnog rada, dok je uzimanje u obzir neplaćenog rada ključno kod kreiranja mera podrške ekonomskim aktivnostima, programima zapošljavanja i samozapošljavanja.

Zato treba imati u vidu da politike usklađivanja profesionalnog i porodičnog života mogu biti ključne za postizanje rodne ravnopravnosti u svim ekonomskim aktivnostima i uključene su u EU politike koje promovišu učešće žena u zapošljavanju i učešće muškaraca u porodičnom životu³⁴.

2.4 NALAZI TREĆEG INDEKSA RODNE RAVNOPRAVNOSTI – UTICAJ NA PREDUZETNIŠTVO³⁵

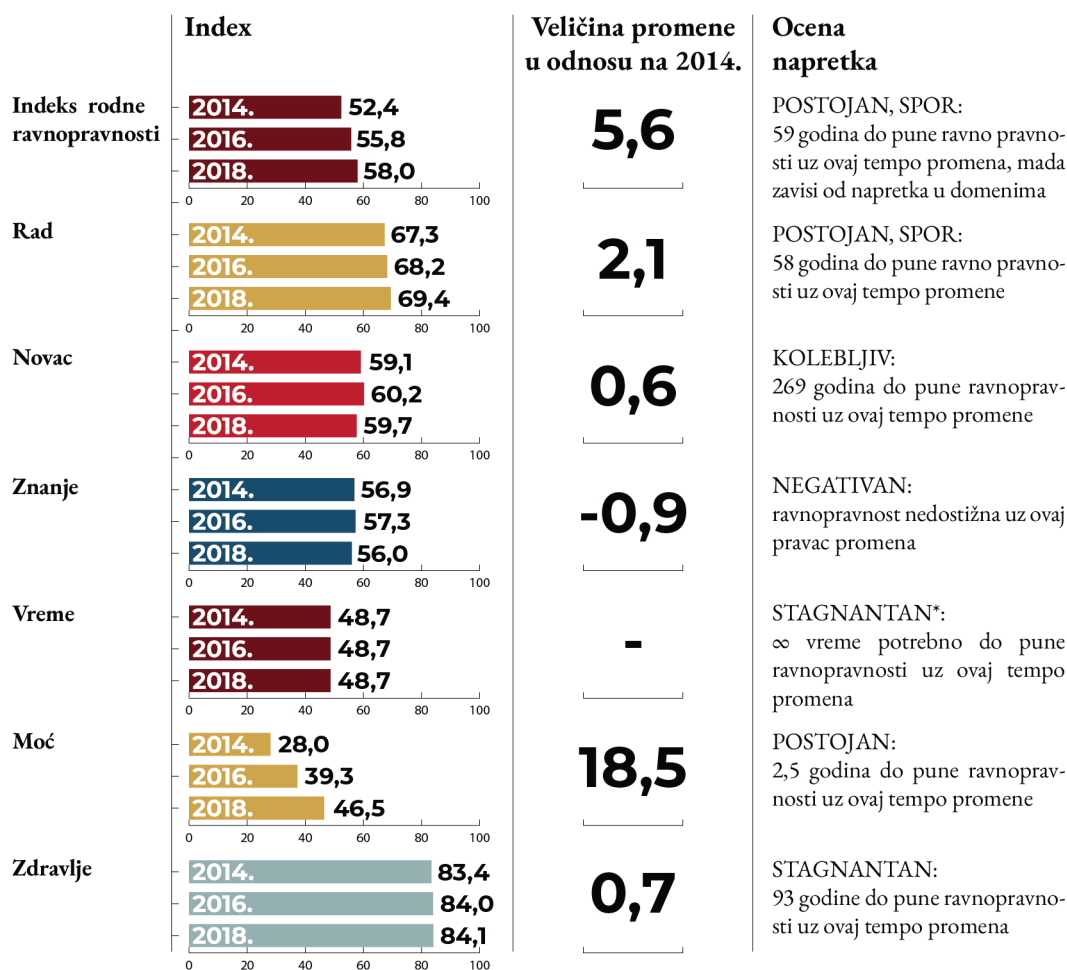
Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji pripremili su Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, Republički zavod za statistiku, Agencija Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), Sekons grupa za razvojnu inicijativu, u saradnji sa Evropskim institutom za rodnu ravnopravnost (EIGE) u okviru saradnje EIGE sa zemljama Zapadnog Balkana i Turskom u okviru Instrumenta pretpristupne pomoći (IPA) Evropske unije „Povećani kapacitet zemalja kandidata za članstvo u EU i potencijalnih kandidata za merenje i praćenje uticaja politika rodne ravnopravnosti (2018-2022)“, finansiranog od strane Evropske unije. Republika Srbija je prva zemlja van Evropske unije (EU-28) koja je uvela i izračunala Indeks rodne ravnopravnosti 2016. godine (statistički podaci se odnose na 2014.

33 <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html>

34 Primeri koji se ističu u odeljku Uporedna međunarodna praksa u okviru Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period od 2021. do 2030. godine su: austrijska kampanja „Četiri zida, četiri ruke“, danski program „Zagrljaj sa tatom“, poljska kampanja „Zaposleni tata – sviđa mi se!“ i radionice kompanija za roditeljsko odsustvo za očeve u Austriji.

35 Treći izveštaj Indeksa rodne ravnopravnosti: https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/10/Indeks_rodne_ravnopravnosti_u_RS_2021.pdf

godinu). Obračun indeksa obavlja se svake dve godine. On daje rezultat za EU i države članice od 1 do 100, pri čemu vrednost 100 označava potpunu ravnopravnost. Vrednosti se zasnivaju na pokazateljima rodnog jaza i nivoima postignuća u šest ključnih domena: rad, novac, znanje, vreme, moć i zdravlje, kao i u njihovim poddomenima. Indeksom su obuhvaćena i dva prateća domena: nasilje nad ženama i unakrsne nejednakosti, kojima su prikazane i različite realnosti sa kojima se različite grupe žena ili muškaraca suočavaju. Analiza unakrsnih nejednakosti ispituje kako se faktori poput invaliditeta, starosti, obrazovnog nivoa, države rođenja i tipa porodice ukrštaju sa rodnim aspektom i stvaraju različite puteve u životima žena i muškaraca.

Izvor podataka - Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2021.

Treći Indeks rodne ravnopravnosti zasnovan je na podacima iz 2018. godine. Iznosi 58,0 poena i ukazuje na kontinuiran, mada spor, progres u unapređivanju rodne ravnopravnosti. U odnosu na prvi Indeks rodne ravnopravnosti iz 2014. godine, zabeleženo je povećanje vrednosti od 5,6 poena. Ukoliko bi se napredak nastavio ovim tempom, biće nam potrebno 59 godina do dostizanja pune rodne ravnopravnosti.

U dva domena postoji kontinuiran napredak (*moć i rad*), dva domena (*novac i znanje*) pokazuju nekonzistentne trendove (periodi rasta vrednosti indeksa se smenjuju sa periodima opadanja vrednosti indeksa), a dva ne pokazuju promene (*vreme i zdravlje*), bilo zbog toga što nema novijih podataka pa se ne mogu pratiti trendovi ili zbog toga što su prisutni stagnantni trendovi (*zdravlje*).

Iako domen moći sa rastom od 18,6 poena i blagi napredak u domenu rada sa 2,1 poena treba posmatrati kao pozitivne, one u ozračju stagnacije u domenu novca (0,6 poena) i obrazovanja (0,9 poena) govori da se moraju preduzimati znatno veći napori kako bi se ubrzao napredak i dobio onaj kumulativni efekat koji povoljno utiče na rast i razvoj preduzetništva kod žena.

2.5 RASPROSTRANJENOST ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA

Iako rodna statistika u oblasti praćenja preduzetništva nije nedovoljno razvijena, najrelevantniji izvor podataka u Srbiji su Agencija za privredne registre (APR)³⁶, statistika zaposlenosti, kao i periodični GEM izveštaji³⁷.

Dobra okolnost je da APR evidencije i podatke vlasnika privrednih subjekata razvrstane po polu počinje da prikazuje u 2022. godini³⁸.

Prema za sada dostupnim podacima iz decembra 2020. godine, u Registru za privredne subjekte je registrovano **279.035** aktivnih preduzetnika i **121.366** privrednih društava.

Tabela 2: Privredna društva i preduzetnici – polna struktura, decembar 2021. godine (%)³⁹

Subjekti	Ukupno	Ž	M	Stranci
Preduzetnici/ce	100	33	65,4	1,6
Privredna društva čiji su pravni zastupnici ili direktori domaća fizička lica	100	22,6	69,9	7,5
Jednočlana privredna društva čiji je član sa 100% udela domaće fizičko lice	100	16,3	48,2	35,5
Višečlana privredna društva među čijim vlasnicima se nalaze članovi koji su domaća fizička lica	100	25,2	65,3	9,5

Međutim, zvanični podaci pokazuju koliko je žena u formalnom statusu preduzetnika, ali ne i koliko žena među registrovanim preduzetnicima stvarno upravlja svojim preduzećima. Pojedina istraživanja pokazuju da se među preduzetnicama nalazi i određeni broj žena koje su samo formalne vlasnice preduzeća, dok preduzetničke aktivnosti i upravljačke funkcije obavljaju muškarci, najčešće njihovi supruzi ili muški članovi porodice.

36 <https://www.apr.gov.rs/%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8.25.html>

37 U Srbiji se povremeno sprovode i istraživanja u okviru međunarodnog praćenja preduzetništva – GEM.

38 <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/061221/061221-vest3.html>

39 Podaci se odnose na preduzetnike i privredna društva koji se nalaze u registru privrednih subjekata pod oznakom „aktivna“ na dan 11. decembar 2021.

2.6 ŽENSKO PREDUZETNIŠTVO U VREMENU KRIZA

Iskustva iz perioda svetske ekonomske krize iz 2008. godine, a posebno ona iz prve i druge godine pandemije COVID-19 govore da su preduzetnice i dalje ranjivije (a njihovi biznisi podložniji gašenju) od ostatka preduzetničke populacije.

Imajući u vidu da se 99% ženskih biznisa u Srbiji nalazi u grupi mikro i malih preduzeća i podatke koji govore da su upravo biznisi u ovom sektoru bili najpogođeniji posledicama pandemije, nameće se zaključak da će preduzeća i radnje čiji su osnivači žene pretrpeti veće posledice, teže se oporavljati i da su mnogi, nažalost, nestali ili će nestati sa scene.

U okviru rodne analize odgovora na COVID-19, u delu koji se bavi *Ekonomskim posledicama pandemije, merama države i životima preduzetnica*⁴⁰ naglašeno je da brzina reakcije države ima svoju rodnu dimenziju jer žene raspolažu manjom količinom kapitala, manjim prihodima i imaju lošiji pristup resursima, pa ih svaka kriza preduzetništva brže pogađa, a svako odlaganje odgovora institucija povećava šanse da se ženski biznisi ugase.

Takođe, na osnovu iskustava 200 preduzetnica sa teritorije cele Srbije, koja su zabeležena na kraju prve godine pandemije u okviru *Analize podrške preduzetnicama u Srbiji*⁴¹, zaključeno je da su ispitanice bile suočene sa mnoštvom izazova od trenutka proglašenja epidemije i prvih restriktivnih mera do kraja te godine. Najteži su bile zabrane ili ograničenja u obavljanju delatnosti, zatvaranje tokom vanrednog stanja, ograničenje slobode kretanja, atmosfera straha u društvu koja je uticala na promenu ponašanja potrošača (manje i opreznije trošenje novca, prelazak na onlajn kupovinu, kućnu dostavu i sl.). Dodatno opterećenje za ispitanice bila je organizacija porodičnog života u novim uslovima, briga o deci, starima i bolesnima, kao i gubici života članova porodice i zaposlenih. Svoje poslovanje, od proglašenja pandemije do decembra 2020. godine, čak 71% ispitanica ocenilo je kao veoma otežano⁴², 21% kao malo otežano, a kao katastrofalno ili na ivici bankrota 6%. U samo 2% slučajeva ispitanice su izvestile da nije bilo promena u poslovanju.

Prihod u 2020. godini je umanjnjen (u odnosu na 2019. godinu) kod čak 76% ispitanica. Prihod je uspelo da uveća samo njih 6,5%. Sa radom je prestalo 10% ispitanica, a 6,5% je firmu stavilo u status mirovanja. Broj radnika smanjilo je njih 9%. Sa izazovima krize bolje su se nosile ispitanice koje su bile u mogućnosti da pređu na rad od kuće, uspostave novi poslovni model, da investiraju u marketing i promociju, sticanje novih znanja, promenu načina prodaje i distribucije proizvoda. One su sa novim potencijalom ušle u 2021. godinu.

Od mera državne pomoći, većina ispitanica iskoristila je samo *tri minimalne zarade, plus dva puta 60% minimalne zarade* (82,5%), deo njih *odlaganje plaćanja poreza i doprinosa na zarade do 2021. godine* (44%), dok su im ostale mere bile uglavnom nedostupne. Čak 12% ispitanica nije uspelo da iskoristi nijednu meru pomoći.

Kada je reč o proceni okolnosti i potreba u narednim godinama, većina ispitanica procenila je da će se teškoće u poslovanju nastaviti. Njih 48% očekuje nove teškoće i izazove, 21%, očekuje da će biti slično kao u 2020. godini, ne može da proceni 22,5%, a samo 3% ispitanica očekuje da

40 <https://www.osce.org/files/f/documents/3/9/459391.pdf> strane 132-134

41 <https://www.osce.org/sr/mission-to-serbia/513157> strane 37-59

42 U opštoj populaciji mikro i malih preduzetnika, 65% anketiranih u anketi UPV procenilo je da je kriza negativno uticala na njihovo poslovanje, što je za 6% manje nego kada takvu ocenu daju samo žene (kakav je bio slučaj ankete radene za potrebe ove Analize).

će im biti lakše s obzirom na promene koje su uvele u svoje poslovanje. Najveći broj ispitanica ocenio je da će i nadalje biti potrebne mere državne pomoći i druge vrste podrške.

Iako očekuju nove teškoće u poslovanju, na pitanje da li imaju spreman dugoročni plan ukoliko se teškoće u poslovanju nastave u narednim godinama, gotovo polovina ispitanica odgovorila je sa *ne* (44,5%), sa *da* 13,5%, a njih 42% ima *delimično pripremljen plan*.

Nalazi ispitivanja, kao i celokupne analize, upućuju na neodložnu potrebu kreiranja rodno osetljivih politika, mera i programa koji će žensku preduzetničku populaciju učiniti otpornijom na krize i globalne turbulencije koje će se (prema svim procenama) nastaviti i dodatno usložniti i u narednim godinama.

2.7 STRATEŠKI OKVIR ZA DALJI RAZVOJ ŽENSKOG PREDUZETNIŠTVA

Na uspešnost preduzetništva, kao važnog aspekta ekonomske aktivnosti, utiče više faktora: pristup finansijama, afirmativno i povoljno poslovno okruženje, kulturološke barijere, izbor i vrsta biznisa i sektora, pristup informacijama i obukama, poslovni kontakti i pristup mrežama za socijalnu podršku, segregacija po polu u obrazovanju i teret kućnih obaveza i odgovornosti na radnom mestu (usklađivanje posla, privatnog i porodičnog života). Ovi faktori, naravno, mogu biti izazov i za žene i za muškarce, ali činjenice ukazuju na to da su barijere sa kojima se suočavaju preduzetnice često znatno veće, jer teže pristupaju kreditima, izvorima finansiranja, manje su umrežene, prisutna je rodna segregacija u obrazovanju, teže usklađuju rad, privatni i porodični život i često nailaze na prepreke zbog predrasuda i stereotipa o ženama u biznisu.

Strategije za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period od 2015. do 2020. godine i *Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost (2016-2020)* prepoznale su značaj intervencija u zatvaranju rodnog jaza u ekonomiji, uključujući razvoj preduzetništva. Nedovoljno je, međutim, učinjeno na sistemskom rodno odgovornom planiranju politika i programa za razvoj preduzetništva. Godišnji izveštaji o stanju MMSP nemaju iskazane podatke o preduzetništvu žena, pa nema podataka kako posluju preduzeća u odnosu na pol vlasnika, a ne postoji ni javno dostupan izveštaj o napretku u odnosu na primenu Strategije za MMSP i njen stub broj 6. koji se odnosi na preduzetništvo žena.

Ipak, treba naglasiti da je napredak zabeležen u Republičkom zavodu za statistiku (RSZ) koji je uveo nove rodne indikatore u poslovnu statistiku. Takođe, postignut je i kod Kancelarije za javne nabavke (KJN) koja od 2020. godine prati učešće preduzeća u vlasništvu žena u ukupnom broju zaključenih ugovora ili okvirnih sporazuma kroz postupke javnih nabavki na godišnjem nivou.

U evaluaciji *Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period 2016-2020*. data je sledeća generalna ocena:

Generalno posmatrano, primena prethodne Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost bila je najefektnija kada se radi o sistemskom uvođenju rodne perspektive u donošenje, sprovođenje i praćenje javnih politika, programa i budžeta u kojoj su započeti procesi značajni za unapređenje rodne ravnopravnosti, uprkos tome što se nisu odvijali uvek željenom dinamikom.⁴³

Data je sledeća preporuka:

Iako su u proteklom periodu ostvareni pozitivni pomaci na unapređenju rodne ravnopravnosti, započete procese treba intenzivirati integriranjem rodne perspektive u sve javne politike i budžet, direktnim intervencijama u pojedinim oblastima, kao i jačanjem institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti kako bi se eliminisao rodni jaz.⁴⁴

Među ključnim izazovima na kojima treba intenzivirati rad navode se i ona koja imaju direktan uticaj na žensko preduzetništvo i njegov dalji razvoj:

- *Rodni jaz u ekonomiji je produbljen.*
- *Izostaje prepoznavanje i uvažavanje razlika u potrebama i problemima sa kojima se susreću žene i muškarci, a posebno ranjive grupe, i praćenje podataka i pokazatelja koji o tome govore.*
- *Nije obezbeđeno stabilno, transparentno i održivo finansiranje javnih politika, mera i aktivnosti na unapređivanju rodne ravnopravnosti, kao i mehanizama rodne ravnopravnosti, ali i svih drugih aktera koji u domenima svojih nadležnosti sudeluju u kreiranju i sprovođenju javnih politika u ovoj oblasti.*
- *Okolnosti izazvane pandemijom virusa COVID-19 pokazale su da krizne situacije različito utiču na žene i muškarce, a naročito na osobe koje pripadaju ranjivim grupama, kao i da rodni aspekti kriznih situacija nisu bili u dovoljnoj meri prepoznati, što se odrazilo i na kreiranje i preduzimanje mera tokom vanrednog stanja i vanredne situacije, pa je neophodno da se kod planiranja oporavka to promeni i da se kreiraju rodno odgovorne mere.*

Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period 2021-2030.⁴⁵

Imajući u vidu rezultate evaluacije prethodne strategije i aktuelne pokazatelje stanja u ekonomiji i stanja ženskog preduzetništva, u novoj Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost i njenom akcionom planu za period 2022-2023.⁴⁶ definisani su posebni cilj 1 i mere za njegovo ostvarenje:

Smanjen rodni jaz u ekonomiji, nauci i obrazovanju kao preduslov i podsticaj socio-ekonomskog razvoja društva.

Ovaj posebni cilj treba da doprinese smanjenju rodnog jaza u ekonomiji kroz povećane šanse za održivo zapošljavanje i samozapošljavanje, jačanje preduzetničkih aktivnosti žena i učešća u inovacionoj delatnosti, smanjenju platnog jaza na tržištu rada, prepoznavanje, vrednovanje i redistribuciju neplaćenog rada, povećano učešće žena u cirkularnoj, zelenoj i digitalnoj ekonomiji, kao i uključivanjem znanja i naučnih potencijala i društveno odgovornim odnosom prema očuvanju i unapređenju životne sredine i prirodnih razvojnih resursa.

44 Isto

45 <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/index.php/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-2021>

46 <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/index.php/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/akcioni-plan-za-period-od-2022-2023-godine-za-sprovođenje>

Među osam mera koje treba da doprinesu smanjenju rodne jaza u ekonomiji, za dalji razvoj ženskog preduzetništva od najvećeg značaja je mera 1.4:

Uspostavljanje sistemske podrške za započinjanje, razvoj i rast biznisa u većinskom vlasništvu žena i povećanje profitabilnosti njihovih preduzetničkih aktivnosti.

Mera ima nekoliko klastera aktivnosti koje uključuju: *unapređenje rodne statistike u oblastima poslovne statistike i registara o privrednim društvima, kreditima i finansijskim proizvodima, kao i vođenje evidencija o učešću žena u merama podrške privredi, redovno praćenje i analizu poslovanja preduzeća prema polu vlasnika, sektoru, regionu itd. na godišnjem nivou; kreiranje edukativnih programa i kampanja koje ciljaju da približe ženama preduzetništvo, kao način za ostvarivanje prihoda, povećanje pristupa informacijama i znanjima od značaja za razvoj biznisa, programima koji doprinose povećanom učešću žena u javnim nabavkama i lancima dobavljača, pristup startap programima podrške i programima za razvoj i rast biznisa koji će posebno ciljati žene, pristup programima finansijske podrške za razvoj i rast preduzeća u procentu većem od učešća u preduzetništvu, inovativne i druge finansijske proizvode koji odgovaraju na potrebe preduzetnica u različitim sektorima privrede, programe razvoja poslovne infrastrukture, koja pogađa posebno žene, kao što su, na primer, poslovni inkubatori i drugi slični sistemi podrške, kao i podršku programima organizacija žena i drugih OCD koje su posebno usmerene na preduzetničke aktivnosti žena.*

- *Akcionni plan za meru 1.4 predviđa sledeće najvažnije rezultate (ciljane vrednosti) do 2024. godine:*
- *Da se učešće žena u preduzetništvu poveća sa baznih 31,8% na 34%,*
- *Da se otpočne i kontinuirano prati: stopa preživljavanja novoosnovanih preduzeća u većinskom vlasništvu žena po sektorima, stopa njihovog rasta, kao i stopa profitabilnosti MMSPP u većinskom vlasništvu žena, učešće žena u sektorima digitalne, cirkularne i zelene ekonomije, udeo žena u visokorastućim sektorima. Očekuje se da informacije postanu dostupne nakon uspostavljanja rodno osetljive statistike u ovoj oblasti,*
- *Da se otpočne sa praćenjem broja i vrste programa podrške ženskom preduzetništvu,*
- *Da se procenat izdvajanja budžetskih sredstava koja se usmeravaju na žensko preduzetništvo poveća za 40% u odnosu na baznu 2020. godinu,*
- *Da se uradi rodna analiza propisa koji oblikuju preduzetničko poslovanje (paušalne preduzetnike/ce i one koji vode knjige) i načine ostvarivanja prava na porodijsko odsustvo, odsustvo radi nege deteta,*
- *Da se donesu izmena i dopuna propisa kojima se uređuje rad APR, kao i oblast praćenja poslovne statistike i usklađivanje sa novousvojenim Zakonom o rodnoj ravnopravnosti,*
- *Da se unapredi rodna statistika kroz donošenje odgovarajuće procedure u vezi sa evidencijom o kreditima i finansijskim proizvodima, kao i vođenje evidencija o učešću u merama podrške privredi po polu, veličini poslovnog subjekta, regionu itd.*

3. Rezultati istraživanja

Do 2030. želimo: Povećan procenat preduzetnica koje su stvarne vlasnice biznisa, u poslovnom ambijentu i društvu u kome su žene ravnopravne, uvažene, osveščene, proaktivne i podržane raznovrsnim i kontinuiranim merama i programima finansijske i nefinansijske podrške.

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je da se prikupe i analiziraju podaci koji se odnose na *iskustva, prepreke i potrebe* preduzetnica u Srbiji, kao i podaci koji se odnose na *mere, programe i projekte podrške* koje sprovode različiti akteri - državni i nedržavni, u periodu 2020-2022.

Poseban fokus istraživanja bio je stavljen na uvide i iskustvu korisnica kako u pristupu tako i korišćenju podrške i na njihove predloge za unapređenje postojećih i kreiranje novih programa podrške, koji bi ubuduće bili efikasan odgovor kako na uobičajne potrebe preduzetnica tako i na različite prepreke i izazove iz šireg okruženja, naročito one koje je ekonomska kriza učinila vidljivim ili pojačala.

Metode i instrumenti

Istraživanje je uključilo: fokus grupe sa preduzeticama u pet gradova (41 učesnica), polustrukturirane intervjuje sa korisnicama programa i projekata podrške (11 korisnica iz četiri programa) i prikupljanje podataka uz pomoć *onlajn* upitnika za nosioce programa i projekata podrške ženskom preduzetništvu (22 organizacije, institucije i kompanije).

Istraživanje je sprovedeno na teritoriji cele Srbije u periodu 15. avgust - 30. septembar 2022. godine.

3.1 FOKUS GRUPE

Fokus grupe su realizovane u pet gradova: Novom Sadu, Zrenjaninu, Rumi, Nišu i Kragujevcu. Učesnice fokus grupa su bile preduzetnice, vlasnice ili suvlasnice privrednih subjekata i članice udruženja žena koje svoje privredne aktivnosti žele da uvedu u profitabilno poslovanje. Na fokus grupama učestvovala je 41 ispitanica/preduzetnica.

Fokus grupe su realizovane u drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 2022. Organizovanje, pozivanje preduzetnica i obezbeđivanje prostora pomogle su Unija poslodavaca Vojvodine i Unija poslodavaca Srbije sa svojim lokalnim partnerima u navedenim gradovima.

Učesnice su bile veoma motivisane i sve su bile aktivne tokom grupih diskusija. Rad je bio dinamičan i odvijao se u prijatnoj atmosferi. Učesnice su otvoreno govorile o svom poslovanju, svojim iskustvima, problemima sa kojima se suočavaju, iskazivale su svoje potrebe i davale predloge za unapređenje ženskog preduzetništva.

Postavljeni cilj fokus grupa je bio usklađen sa ciljem celokupnog istraživanja, a odnosio se na:

- ▶ utvrđivanje trenutnog stanja ženskog preduzetništva,
- ▶ utvrđivanje željenog stanja za pet do deset godina,
- ▶ utvrđivanje prepreka da se do željenog stanja dođe i
- ▶ davanje preporuka kako da se problemi i prepreke prevaziđu.

U okviru fokus grupa koristile su se kombinovane participativne tehnike *Analiza polja dejstva*, *Venn dijagram* i grupna diskusija⁴⁷. Tehnikom *Analiza polja dejstva* od učesnica se tražilo da opišu trenutno stanje, položaj ženskog preduzetništva u Srbiji: položaj ženskog preduzetništva u odnosu na preduzetništvo uopšte, položaj ženskog preduzetništva u društvu, poslovnom okruženju, porodici, uticaju žena preduzetnica na stvaranje povoljnije poslovne klime, kreiranju programa podrške i slično. Zatim se od učesnica tražilo da definišu cilj, željeno stanje i položaj ženskog preduzetništva za pet do deset godina, koje prepreke stoje na ostvarenju tog cilja. Tehnikom „Venn dijagram“ od preduzetnica se tražilo da odrede opšte i najveće probleme sa kojima se susreću na putu do željenog cilja navedenog u prethodnoj tehnici i da zatim izlistaju predloge – na koji način bi se te prepreke mogle prevazići. Voditelj fokus grupe je sve izjave učesnica tokom grupne diskusije beležio na flip čart papiru⁴⁸. Facilitacija nije bila sugestibilna, voditelj je podsticao učesnice da izjave budu što preciznije i konkretnije, posebno kada se radi o specifičnim problemima sa kojima se susreću žene preduzetnice. Učesnice su iznosile prepreke sa kojima se one lično susreću u poslovanju, ali i neke percipirane probleme sa kojima se susreću preduzetnice generalno.

Opšti problemi:

- Otežano poslovanje u uslovima poskupljenja proizvodnje i ekonomske i političke krize u svetu,
- Poreski sistem nije u funkciji razvoja i stimulisanja preduzetništva,
- Preveliki porezi i doprinosi, preveliki iznosi paušala za pojedine šifre delatnosti,
- Poreskim sistemom nisu predviđene nikakve olakšice za *startup*,
- Ima mnogo parafiskalnih nameta i to proizvodi velike troškove u poslovanju, a često preduzetnici ni ne znaju šta sve treba da plate,
- Siva ekonomija i dalje ugrožava poslovanje onih koji legalno posluju,
- Predrasude o preduzetnicima kao nekim „muljatorima“.

Specifični problemi sa kojima se susreću samo žene preduzetnice proistekle iz rodni uloga:

- Delatnosti kojima se bave preduzetnice proističu opet iz rodni uloga i najčešće su to mikro biznisi,
- Nedostatak kontinuirane podrške u poslovanju (ovo je, takođe, opšti problem, ali zbog gore navedenog ženama je potrebna dugoročnija i kontinuiranija podrška),
- U znatnom broju slučajeva žene su fiktivno vlasnice, a posao vodi neko iz porodice. Učesnice fokus grupa su procenile da veliki broj od 32% žena upisanih u registar nisu stvarne već samo nominalne vlasnice,

47 Vodič za fokus grupe dat je u Prilogu 1

48 Prilog 1: Vodič za fokus grupe

- Zbog nemanja imovine na svom imenu žene ne mogu ispuniti uslove za obezbeđenje kredita kod banaka ili drugih finansijskih institucija,
- Ne postoji percepcija među preduzetnicima i društvu uopšte, da se žene preduzetnice susreću sa specifičnim problemima koje nemaju preduzetnici muškarci i da žensko preduzetništvo treba, ipak, više podržati i drugačije tretirati,
- Preduzetnice nemaju pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo kao druge žene (žene vlasnice preduzetničkih radnji),
- Preopterećenost poslovnim i privatnim obavezama koje proizilaze iz tradicionalnih rodni uloga i opšteprihvaćenog kulturološkog obrasca,
- Mali broj žena ima stvarnu podršku porodice da razvija svoj posao,
- Žene preduzetnice su manje poštovane od strane drugih preduzetnika, klijenata, poslovnih partnera koji često imaju seksistički odnos prema njima ili stav da su manje vredne i kompetentne (*Ja sam se dokazala, ja sam isto „bezobrazna“ kao muškarci, ali većina žena ne može da se izbori za takvu poziciju u preduzetništvu*),
- Žene preduzetnice se manje poštuju od onih žena koje rade za nekog ili koje rade u javnim ustanovama,
- Mnoge preduzetnice, a posebno one koje imaju potencijal da to postanu, često kao prepreke vide i neke od njihovih karakteristika, odnosno štetne obrasce funkcionisanja proizašle iz podređene pozicije u društvu kao što su nedostatak samopouzdanja, nesigurnost, neinformisanost, prevelika empatija, potreba za stalnim dokazivanjem, previše brinu unapred (strah), teškoće u suočavanju i prevazilaženju posledica stresa, perfekcionizam, nedostatak samopoštovanja, ne prihvataju rizike,
- Žene nemaju dovoljno znanja i veština o preduzetništvu. Mnoge žene ni ne pomisle o ulaženju u preduzetništvo, a sve zbog manjka samopouzdanja i samopoštovanja. Ne vide svoj potencijal (kreativne, posvećene, organizovane, vredne...), pa se ni ne informišu i ne edukuju,
- Mali uticaj na promenu poslovnog ambijenta - nemaju moć da utiču na donosiocel odluka i kreatore programa podrške. Nisu u upravljačkim telima strukovnih udruženja i poslovnih asocijacija. Preduzetnice koje su već razvile svoje poslove nemaju dovoljno inicijative ni proaktivnosti da se izборе za veći uticaj u poslovnoj/preduzetničkoj zajednici,
- Nema dovoljno solidarnosti među preduzetnicama. Nedovoljno je žena koje su uspele u svom poslu i koje su zainteresovane da pomognu drugim ženama na ulasku u preduzetništvo,
- Nedovoljan je, čak zanemarljiv, broj programa subvencionisanja i podrške ženskom preduzetništvu na lokalnom nivou (karakterističan je samo za velike gradove),
- Programi podrške su često kreirani tako da znatan broj preduzetnica ne ispunjava uslov da se na njih prijavi,
- Programi su najčešće osmišljeni kao finansijska podrška preduzetnicama za nabavku opreme, a ne prepoznaje se potreba za finansiranje programa koji bi ženama pružali ozbiljne i kvalitetne edukacije, osnaživanje, informisanje, promocije i biznis nastupe, mentorsku podršku i sl.,

- Selekcija preduzetnica koje dobiju subvencije percipirana je kao netransparentna, a često nisu jasni kriterijumi i mehanizmi odabira (*ja neću ni da konkuriram jer nemam nikoga da pogura moju prijavu, moraš imati nekoga inače ništa od toga*),
- Nema sistema kontrole i monitoringa onih koji su dobili sredstva, pa je zloupotreba dobijenih sredstava (opreme) moguća i to bez posledica.

Analizirajući fokus grupe održane u Nišu i Kragujevcu, i upoređujući nalaze sa onim održanim u gradovima u Vojvodini, može se zaključiti da preduzetnice muče slični problemi bez obzira na to gde žive i posluju. Takođe, predložile su slične mere za otklanjanje prepreka i mere podrške koje bi doprinele širenju i jačanju ženskog preduzetništva. Ipak, kada upoređuju žensko preduzetništvo u različitim regionima Srbije, učesnice procenjuju da preduzetnice i udruženja na severu (Vojvodina i Beograd) *imaju mnogo više finansijske podrške, bolje su informisane, imaju veću podršku porodice, imaju veće mogućnosti za plasman svojih proizvoda i usluga*, u odnosu na one u ostatku Srbije.

Specifični cilj – položaj ženskog preduzetništva u Srbiji za pet do deset godina

Povećan procenat preduzetnica koje su stvarne vlasnice biznisa (na 35%), u poslovnom ambijentu i društvu uopšte u kojem su žene potpuno ravnopravne, uvažene, osveščene, proaktivne i podržane (stvarno, a ne samo deklarativno) raznovrsnim i kontinuiranim merama i programima finansijske i nefinansijske podrške.

Preporuke proizašle iz fokus grupnih diskusija

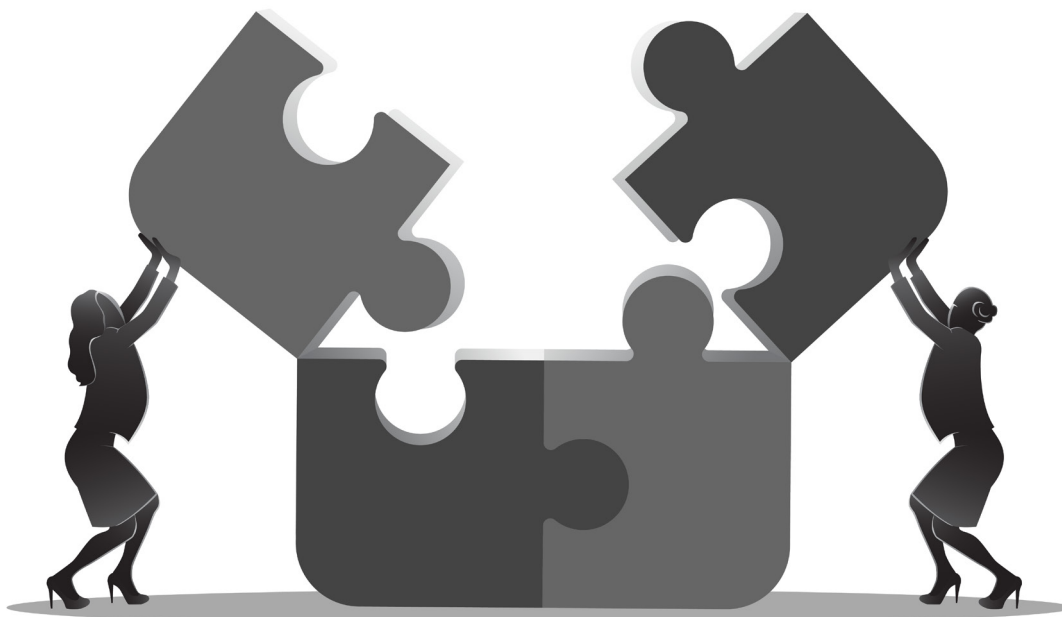
- Kontinuirano, kroz formalno i neformalno obrazovanje (još od osnovne škole), podizati svest o značaju preduzetništva, promovisati preduzetništvo i edukovati mlade o osnovnim znanjima iz preduzetništva,
- Stvarati povoljnu preduzetničku klimu kroz informisanje, subvencije, poreske olakšice za početnike, smanjenje fiskalnih i parafiskalnih nameta, kontinuirano finansiranje programa podrške
 - Izmjena poreskog sistema u delu koji se tiče startapova, poreza i doprinosa na zarade i paušala, naročito kod žena preduzetnica u delu smanjenja poreza i doprinosa, oslobađanja plaćanja poreza i doprinosa startapovima u prvoj godini poslovanja,
 - Omogućavanje ženama preduzeticama koje nisu u sistemu PDV-a da im bude plaćeno porodiljsko odsustvo. Ovo bi bilo u skladu i sa politikom povećanja nataliteta i sa politikom za razvoj (ženskog) preduzetništva,
 - Osnivanje centralnog registra fiskalnih i parafiskalnih nameta kako bi se unapred znalo koje su obaveze preduzetnika/ca,
 - Smanjenje broja fiskalnih i parafiskalnih nameta i/ili smanjenje iznosa,
 - Uvesti nadzor i kontrolu rada inspekcija,

- Nastaviti sa državnim merama podrške preduzetništvu u slučaju produžene krize izazvane COVID-19 pandemijom i drugim mikro i makro ekonomskim i političkim nepovoljnim trendovima,
 - Sistemski kreirati centre u svim opštinskim mestima finansiranih delom iz državnog budžeta i delom iz budžeta lokalne samouprave koji bi na sveobuhvatan multisektorski način pružali podršku ženama za otpočinjanje posla i pružali kontinuiranu dugoročnu podršku onim preduzetnicama koje već posluju. Centar bi mogao pružati podršku u pisanju i izradi biznis plana, pomoć oko apliciranja za neke od programa podrške, informisati o svim aktuelnim programima podrške na lokalnom, pokrajinskom i republičkom nivou finansiranih iz javnog, civilnog ili poslovnog sektora. Takođe, informisao (edukovao) bi zainteresovane o konkretnim pitanjima kao što su inicijalni troškovi otpočinjanja sopstvenog posla, iznosima poreza, oblicima organizovanja i iznosima poreza za pojedine šifre delatnosti, o skrivenim troškovima, visinama taksi, mogućim nametima tokom poslovanja, kao i o svim drugim važnim stvarima za poslovanje. U takvim centrima bi trebali da rade kompetentni stručnjaci dostupni svim zainteresovanim preduzetnicama/ama i onima koji to žele da postanu.
- Kontinuirano iz budžeta (republičkih, pokrajinski i lokalnih struktura) podržavati programe civilnog i biznis sektora koji se bave osnaživanjem, osveščivanjem, edukacijom iz preduzetništva i rodne ravnopravnosti, mentorstvom, sticanjem konkretnih znanja i veština za određene zanate, za digitalizaciju, onlajn poslovanje i sl.,
 - Uvođenje poslovanja u legalne tokove – aktivno i dosledno raditi na eliminisanju sive ekonomije i crnog tržišta,
 - Konkurse podrške preduzetnicama, posebno na lokalnom nivou treba učiniti znatno transparentnijim sa jasnim kriterijumima selekcije kandidata/kinja (bodovne liste) i davanje adekvatnog obrazloženja zašto neka preduzetnica koja se interesuje nije dobila podršku,
 - Svi nosioci konkursa programa podrške treba da uvedu mehanizme monitoringa i evaluacije kako bi se preduzetnice dodatno podržale, sprečila zloupotreba dobijene pomoći i uradila analiza, koja bi doprinela unapređenju budućih progama podrške preduzetnicama,
 - Definisati stimulatívne kriterijume i uslove ko sve može da konkuriše,
 - Raspisivanje većeg broja konkursa sa različitim uslovima i kriterijumima kako bi se obuhvatio veći broj preduzetnica koje mogu dobiti podršku,
 - Potrebno je izdvojiti više budžetskih sredstava za podršku ženskom preduzetništvu,
 - Ravnomerno i optimalno raspodeliti sredstva za finansiranje programa razvoja ženskog preduzetništva u svim regionima u Srbiji,
 - Kreirati internet platformu na kojoj će biti informacije o svim aktuelnim programima podrške bilo da su iz javnog, civilnog ili biznis sektora.

3.2 INTERVJUJI SA PREDUZETNICAMA

Prema planu istraživanja bilo je predviđeno da se realizuju intervjui sa korisnicama nekoliko programa podrške ženskom preduzetništvu u Srbiji. Intervjuisane su korisnice konkursa „Snažne. Hrabre. Važne.“ kompanije Lidl Srbija, korisnice konkursa „Ja sam ODVAŽNA!“ IKEA Srbija, Mastercard i Fondacije „Ana i Vlade Divac“, korisnicom *Konkursa bespovratnih sredstava za podršku razvoju i afirmaciji ženskog preduzetništva* Pokrajinskog zavoda za ravnopravnost polova, korisnicom programa „Akcelerator“ Akademije ženskog preduzetništva i sa dve preduzetnice koje nisu koristile nijedan od programa podrške. Realizovano je ukupno 11 intervjua. Intervjui su bili polustrukturirani⁴⁹ sa ciljem da pruže korisne informacije o iskustvima preduzetnica, njihovim potrebama, okolnostima u kojima posluju i predlozima za nosioce programa podrške. Razgovori su realizovani *onlajn*, u drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 2022. godine.

Korisnice konkursa „Snažne. Hrabre. Važne!“⁵⁰ kompanije Lidl Srbija

Jelena Todorović, vlasnica „CosmoSkin“ DOO⁵¹ iz Beograda

„CosmoSkin bavi“ se proizvodnjom preparata za negu kože. Osnovan je 2016. godine, ali je Jelena u preduzetništvu već 30 godina i sa svojim suprugom (koji je bio vlasnik druge firme) bavi se proizvodnjom kozmetike. Imaju paletu od 12 proizvoda od kojih se ističe brendirana krema za ruke *Laura*. Proizvode plasiraju u Srbiji i regionu. „CosmoSkin“ ima četiri stalno zaposlene radnice i veći broj spoljnih stručnih saradnika koje angažuju. Saraduju sa laboratorijama, farmaceutskim fakultetom, Privrednom komorom Srbije. Pandemija je učinila da se

49 Struktura intervjua data je u prilogu 1

50 <https://www.lidl.rs/pravilnik-zene-preduzetnice>

51 <https://www.cosmoskin.rs/>

proizvodnja prepolovi, a dodatne teškoće čini ekonomska kriza, kao posledica rata u Ukrajini. Trenutno proizvode između 13.000 i 17.000 jedinica, iako imaju kapacitet za mnogo veću proizvodnju, ali nemaju obezbeđen plasman na tržište. Upravo zato je Lidlov program veoma značajna podrška njihovom poslovanju.

Za konkurs Lidlovog programa podrške preduzetnicama saznali su putem interneta. Kroz program su dobili priliku da svoje proizvode (jednokratna narudžba) od oktobra ove godine promovišu i prodaju u Lidlovim objektima. Značajno za „CosmoSkin“ je promocija i reklama koju će dobiti kroz ovaj program i naknadno postoji mogućnost saradnje na duži vremenski period.

Jelena naglašava: ***Velika je stvar ući u velike trgovinske lance – postanete vidljivi, imate plasman proizvoda. Ponovo bi se prijavili na ovaj program.*** Nada se da će trgovinski lanci ubuduće za izlaganje proizvoda na svojim policama stavljati kvalitet ispred cene.

Jelena navodi da je saradnja sa predstavnicima Lidla u ovom programu bila više nego korektna. ***Bili su veoma susretljivi, podsticajni, pružali su potrebnu i savetodavnu podršku, ljubazni, pravovremeni u povratnim informacijama.***

U ovom segmentu poslovanja najviše je potrebna podrška u obezbeđivanju tržišta i za izvoz za proizvođače firmi veličine kao što je „CosmoSkin“, ali i finansijska podrška za proširenje proizvodnje, odnosno razvoj novih proizvoda. Privredna komora radi na planu stvaranja tržišta, ali, kako kaže, traži se velika participacija za posećivanje sajмова i drugih događaja na kojima mogu promovisati svoje proizvode. Takođe, za „CosmoSkin“ je trenutno skupo da dobiju etiketu Čuvarkuća⁵² jer za svaki artikal treba da se plati 250 evra.

Aktuelni problem sa kojim se nose je to što su sa Lidlom potpisali Ugovor u kojem stoji zagarantovana cena proizvoda (ugovor potpisan pre krize izazvane ratom u Ukrajini), a u međuvremenu je cena proizvodnje gotovo udvostručena (troškovi sirovine, ambalaža, struje...), zbog čega su u gubitku već kod prve isporuke. I neizvesnost nastavka isporuka čini ovu saradnju veoma stresnom.

Jelena kaže da je ženama preduzetnicama teže jer ih manje poštuju u preduzetničkom svetu. Za preduzetništvo je neophodna podrška porodice, ali i društva i države, a budućim preduzetnicama poručuje ***da budu odvažne, da znaju šta hoće, da budu odgovorne i uporne, jer se samo tako može uspeti.***

Anka Račanji, vlasnica „Linum“ DOO⁵³ iz Čonoplje

„Linum“ se bavi proizvodnjom hladno ceđenog ulja, maceriranog ulja i testenine. Registrovan je 2009. godine, a proizvodnjom poljoprivrednih proizvoda i hladno ceđenog ulja porodica Račanji bavi se još od 1993. godine. Prvo je suprug osnovao radnju pod drugim imenom, ali kaže da se ona vremenom izborila i preuzela vođstvo, malo i manipulacijom i liderskim i organizatorskim veštinama, što je bilo teško jer kaže da i dalje ***u Srbiji muž mora biti glavni.***

„Linum“ ima dvadesetak proizvoda ceđenog ulja. Prvo su imali samo rinfuznu prodaju, a potom su razvili i svoje pakovanje u flašice. Anka je po zanimanju ratarski tehničar, a o proizvodnji

52 O programu „Stvarano u Srbiji“ više na: <https://stvaranousrbiji.rs/>

53 <https://linum.rs/>

hladno ceđenog ulja je sve naučila sama, koristeći iskustvo i stručnu literaturu. Proizvode prodaju u prodavnicama zdrave hrane i izvoze u Sloveniju. Imaju kapacitete za veću proizvodnju, ali za sada nemaju tržište, pa im je Lidlov program odlična prilika za reklamu i promociju, ali i širenje prodaje u prodavnicama zdrave hrane i povećanje obima izvoza u Sloveniju. Prijavila se za USAID konkurs za izvoz u Ameriku. Usvojili su i HASAP standard.

Za Lidlov program su saznali preko Fejsbuka, a prijavila se zbog promocije, reklame i vidljivosti njihovih proizvoda: ***Veća vidljivost proizvoda je baš ono što „Linumu“ u ovom trenutku treba.*** Sama prijava nije bila komplikovana, ali su za ostalu papirologiju morali angažovati stručno lice.

Ženama preduzetnicama je mnogo teže jer su one i majke i domaćice, kaže Anka. ***Radno vreme žene je 24 časa. Mora imati podršku porodice.*** Anki je svekrva bila najveća i najsnažnija podrška da preuzme liderstvo i da istraje u preduzetništvu. Ženama je potrebno mnogo vremena da se dokažu, poslovni partneri nisu u početku ni hteli da sklapaju posao sa ženom: ***Ja sam se otrgla, imala sam podršku i uspela sam. Muškarci uglavnom imaju podršku žena, a žene uglavnom nemaju podršku muževa.*** Misli da je ženama u Vojvodini i Beogradu ipak malo lakše nego ženama u užoj Srbiji, jer imaju veću podršku od porodice i muževa.

Ana Stanojević i Jelena Perić, „Zdravo JA“ DOO⁵⁴ iz Beograda

Ana Stanojević, ekonomistkinja, i **Jelena Perić**, filološkinja, iz Beograda, krajem 2021. godine osnovale su radnju za proizvodnju hleba, svežeg peciva i kolača. Iznajmile su prostor u kojem posluju. Imaju dve zaposlene. Svoje proizvode plasiraju u vinoteke, restorane/kafiće i u jednoj prodavnici zdrave hrane. Rade na razvoju novih proizvoda.

Na Lidlovom programu podrške konkurisale su i odabrane sa proizvodom „Zdrave kuglice“. Imaju kapaciteta za mnogo veću proizvodnju ukoliko se probiju na tržištu. Lidlov program podrške u promociji, reklami i plasmanu proizvoda je nešto što im je u ovom trenutku bilo najpotrebnije kako bi postale vidljivije i da njihovi proizvodi dođu do mnogo više kupaca. ***Ljudi su probali naš proizvod, uočili kvalitet i uvrstili nas u program i u prodaju. Za nas će biti jako značajne ta promocija i prodaja, ali i dokaz našeg kvaliteta.***

Informaciju o Lidlovom konkursu su videle na bilbordima, ali i prijatelji su im javljali. Same su popunile aplikaciju, vrlo je bila jednostavna, a i posle, kada su odabrane, samostalno su prikupile potrebnu dokumentaciju uz asistenciju ljudi iz Lidla. O dosadašnjoj saradnji sa ljudima iz Lidla imaju samo pohvale: ***Pomalo neočekivano su bili susretljivi, profesionalni, fleksibilni, korektni, pravovremeni, nekako baš ljudski. Svaka čast!*** Dodaju da je za sada sve bilo sjajno, a kada se sve završi, možda će imati neki predlog za unapređenje programa.

Nisu bile korisnice nijednog drugog programa podrške jer nisu našle nijedan konkurs čije bi uslove i kriterijume zadovoljile kao početnice u preduzetništvu. Kažu da svi traže neke već velike i razvijene preduzetnice da ih podrže, traži se da zaposle nove radnike/ce što one trenutno ne mogu. Možda je i bilo nekih konkursa, ali njima nisu bile dostupne te informacije. Za njih je ***pomalo frustrirajuće da nemaju podršku države i društva sem svojih porodica.***

U narednom periodu biće im najviše potrebna podrška u edukaciji o veštinama prodaje, finansijska podrška za analize, marketing, dizajn, pakovanje, digitalni marketing. Takođe, i psihološka podrška za oslobađanje nekih karakteristika koje smetaju za razvoj preduzetničkog načina razmišljanja.

Misle da je ženama preduzetnicama lakše da posluju u Beogradu i bližoj okolini Beograda jer imaju veće tržište, bolju prođu, ali i zato što je ovde možda rodna ravnopravnost na višem nivou, pa možda imaju i veću podršku svojih porodica.

Tijana Faćol, „L&H Craft“⁵⁵ iz Subotice

Tijana Faćol je master ekonomistkinja (marketing) i bavi se proizvodnjom alkoholnih pića. Registrovala je delatnost 2019. u Subotici. Razvila je brend GINFINITY. Započela je biznis u nezgodnom trenutku, neposredno pred pandemiju koronavirusom. Pravi razvoj je zato krenuo 2021. kada su prodali 3.000 litara svog proizvoda, a ove godine će prodaja biti 5.000 litara GINFINITY-a. Imaju proizvodni kapacitet za 16.000 litara na godišnjem nivou. Svoj proizvod plasiraju preko kafića, restorana, u maloprodajama, ali rade i na stvaranju uslova za izvoz svog proizvoda.

Radila je devet godina u jednoj privatnoj firmi u marketingu. Uslovi su bili dobri, oni su poštovali radnike, imala je dobre beneficije i razumevanje kada su joj deca bila mala, a onda se promenio vlasnik, uslovi više nisu bili dobri i osećala je da je prerasla tu firmu. Paralelno je iz hobija radila destilaciju: ***Bila sam na prekretnici hoću li nastaviti da radim za ne tako dobru platu u firmi koju sam prerasla ili će hobi prerasti u posao i odlučila sam se za ovo drugo.***

Imala je veliku podršku supruga. Ponosna je na sebe i na svoj posao. ***Ako je žena na pravom mestu i ako na pravi način prezentuje svoje kvalitete, znanje, veštine i proizvod, onda nema razlike između žene i muškarca preduzetnika. Ja se ne osećam diskriminisano.*** Još uvek mnogo strepi da li će uspeti u poslu. U procesu razvoja je plaše mnoge nove stvari, ali sa druge strane kaže da je mnogo toga naučila i oseća sve više samopouzdanja, na kome aktivno radi.

Osim Lidlovog programa, ove godine su dobili finansijsku podršku od *Fonda za razvoj privrede*. Deo sredstava su dobili bespovratno, a deo je povoljan kredit za nabavku opreme, bačvi, modernizaciju proizvodnje.

Za Lidlov program je saznala preko društvenih mreža, a privukao ju je sam naziv programa za koji kaže da je ***super moćan. Imponuje kada neko prepozna snagu žena i važnost toga šta one rade. Ovaj program je ono što mi baš treba da se kod ljudi razvije svest o mom proizvodu. Lidl ima odličnu kampanju - napravili su celu priču o meni, o mom proizvodu, o mom poslu... Naš proizvod će stići u delove Srbije do ljudi koji nisu ni čuli za nas.*** Kaže da će saradnja sa Lidlom biti dobro iskustvo jer će videti reakcije na svoj proizvod.

Aplikaciju je sama popunila, a dokumentaciju je pripremila uz asistenciju predstavnika Lidla.

O saradnji sa predstavnicima Lidla ima samo pohvale i veoma je zadovoljna. Kaže da su svi rokovi i dogovori za sada ispoštovani i nema nikakve zamerke. Videće posle realizovane kampanje da li će sve ispoštovati.

Sledeći nivo razvoja posla je da naprave poslovno-proizvodni objekat (maloprodajni prostor open koncept, kancelarija). Prati konkurse za finansijsku podršku, ali i povoljan poslovni kredit bi joj odgovarao. Podvlači: ***Ponovo bih se javila na ovakav konkurs Lidla. Možda i sklopimo dugoročniju saradnju.***

Sladana Tasić, „Žuti list“⁵⁶ iz Vranja

Sladana Tasić završila je višu pedagošku školu, a ceo radni vek radila kao trgovac. „Žuti list“ DOO registrovala je 2019. u Vranju. Proizvodi dve vrste domaćeg ajvara, voćne namaze od kruške i jagode i *mezetluk* – pečena paprika u maslinovom ulju. Ovaj poslednji proizvod je odabran za Lidlov program podrške. Ugovorena je količina od 2.750 pakovanja.

Reč je o porodičnom poslu u koji su uključeni svi članovi porodice. Sladana je „glavna“ u proizvodnji na „starinski način“. Sin radi prodaju, ćerka pomaže u proizvodnji i oko ambalaže, suprug u svemu pomalo. Voće za proizvodnju pekmeza je iz njihovih voćnjaka, dok papriku dokupljuju od partnera. Svi koji su probali proizvode „Žuti list“ su prezadovoljni. Proizvode plasiraju putem internet prodaje, u Merkatoru i Superveru.

Za Lidlov program podrške je saznao sin, na internetu. On je popunio aplikaciju, sredio potrebna dokumenta. O iskustvu sa Lidl timom Sladana kaže: ***Svi sa kojima smo komunicirali su bili veoma ljubazni, profesionalni i podržavajući. Ja sam prezadovoljna za sada sa saradnjom. Dobila sam sve što sam očekivala, i više od toga. Nadam se da ću taj osećaj imati i kada kampanja prođe.***

Lidlov program je u ovom trenutku pružio baš ono što im treba: ***Lidl je prava adresa, mnogi potrošači mogu da se upoznaju sa našim kvalitetnim proizvodom. Kada se trudiš i postigneš rezultat i kada znaš da neko kupi tvoj proizvod i uživa u njemu, e to je velika sreća. I finansijska dobit je važna, ali ovo zadovoljstvo je glavno.***

Sigurno bi se opet prijavila za neki ovakav program podrške, ali za razvoj posla je potrebno i više finansija za proširenje proizvodnje i razvoj novih proizvoda.

Kada razmišlja o ženskom preduzetništvu, sigurna je da ***bez podrške porodice nema ništa od posla!*** Takođe, ***misli da se žensko preduzetništvo na jugu manje ceni i manje finansijski podržava od onih koji bi trebali da podrže, žene imaju manju podršku svojih***

porodica, žene imaju manje samopouzdanja i mnogo im je teže jer one vode računa o svemu, i o poslu, i kući, i deci. Žene su zaposlene 24 časa. Misli da je žensko preduzetništvo razvijenije u Beogradu i Vojvodini.

Korisnice konkursa „Ja sam odvažna“⁵⁷ IKEA Srbija, Mastercard i Fondacije „Ana i Vlade Divac“

Ljubica Erkić, restoran „Pastai“⁵⁸ iz Novog Sada

Ljubica Erkić je proizvodnju testenina započela 2016. godine i sada ima 50 proizvoda od testenine, bez aditiva, šećera i veštačkih boja. Odlučila se za preduzetništvo iako je imala dobro plaćen posao, jer je želela da ne zavisi od drugih, da sama kontroliše svoj život. Proizvodi „Pastai“ se mogu kupiti u velikim trgovinskim lancima, prodavnicama zdrave hrane. Otvorili su i restoran u kojem služe svoje proizvode sa originalnim receptima. Godine 2018. su dobili finansijska sredstva za kupovinu opreme za proizvodnju testenine. Konkurisali su i dobili pozajmicu od Razvojne agencije, ali je tom saradnjom veoma razočarana, jer je isplata kasnila dve godine. Uspostavila je saradnju sa Turističkom organizacijom Novog Sada koja preporučuje njen restoran turistima. Razmišlja o otvaranju *Demo centra* (za koji je napisan projekat) u kojem bi preduzetnice imale sveobuhvatnu praktičnu obuku i podršku za otpočinjanje i razvoj posla (sama proizvodnja, tržište, kanali prodaje, marketing, praksa, mentorstvo...). Želi da pomogne drugim ženama jer zna koliko je težak put kada učiš na vlastitim greškama, kada nemaš podršku. Zna da je strah od neizvesnosti i neinformisanost veliki problem za početak poslovanja. Zbog rodni uloga koje su opšteprihvaćene u društvu, situacija je takva da ženama treba vođstvo i velika podrška. Ideju o *Demo centrima* je predlagala raznim nosiocima programa, ali nije dobila pozitivan odgovor. Kao korisnica programa „Ja sam odvažna“ zadovoljna je saradnjom, trans-

57 <https://www.divac.com/jasamodvazna2022>

58 <http://www.pastai.rs/>

parentnošću, podrškom. Kao slabost vidi uslovljavanje da se mora nabaviti nova mašina/oprema, jer se za taj novac može nabaviti duplo više polovne, a kvalitetne opreme. Predlaže uvođenje usko stručne pomoći kao podršku u ovakvim programima i studijske posete.

Radojka Jevtić, „Spelta“⁵⁹ iz Bačkog Gradišta

„Spelta“ je sa radom počela 2008. godine kroz poljoprivredno gazdinstvo, ali su se 2016. godine registrovali i kao preduzeće. Imaju sedam zaposlenih (četiri žene i tri muškarca). Uzgajaju endemične žitarice i prerađuju ih u proizvode bez glutena. Njihovo tržište su prodavnice zdrave hrane. Trenutno imaju 20 različitih proizvoda i proizvode preko 100 tona na godišnjem nivou. Na početku rada su bili pioniri u proizvodnji spelte, ali sada je konkurencija proizvođača velika, a pri tome je i uvoz ovih proizvoda ugrožavao njihovo poslovanje.

Finansijska sredstva iz programa „Ja sam odvažna“ za nabavku mašina za proizvodnju kora (za koje nisu imali vlastita sredstva) omogućila su da razviju nove proizvode, koji su ih učinili konkurentnijim, a omogućen je i razvoj i proširenje preduzeća. Ovaj grant im je, kako navodi Radojka, bio odskočna daska.

Za Konkurs je čula od prijatelja koji su ranije, takođe bili korisnici programa podrške Fondacije „Ana i Vlade Divac“. Kaže da je bilo jednostavno prikupiti konkursnu dokumentaciju i popuniti aplikaciju. Pored finansijskih sredstava dobila je i edukaciju. Veoma je zadovoljna saradnjom. Ističe: *Sve je bilo jasno i pravično. Bili su poznati kriterijumi bodovanja po kojem se određuje ko dobija, a ko ne dobija grant, bez korupcije i veza.* Nema nikakvih zamerki, ni prilikom odabira kandidata, ni podrškom koju su kandidati dobili.

Ponovo bi se prijavila za ovakav program podrške jer ima jasnu viziju razvoja i šta joj je sada potrebno za to. Prijavila bi se jer zna da je sve pravično i jasno i ako ne dobije ne bi se osećala prevareno, kao na nekim drugim konkursima na koje više neće da gubi vreme. Kako kaže, *na tim konkursima dobijaju grantove oni koji ni posle godinu dana, od kako su dobili opremu, nisu istu ni otpakovali. Deluje kao da samo čekaju da prođe godinu dana, pa da je prodaju.* Naglašava da u tim konkursima nema podrške, monitoringa, kontrole.

Predlog za unapređenje programa na kojem je podržana je *da nosilac programa organizuje neki veći skup (npr. sajam) na kojem bi dobitnici programa mogli prezentovati svoje proizvode.*

59 <https://speltajevtic.rs/>

Korisnice bespovratnih sredstava za podršku razvoju i afirmaciji ženskog preduzetništva⁶⁰ Pokrajinskog zavoda za ravnopravnost polova

Ksenija Albinović, vlasnica „Suncokret“ DOO⁶¹ iz Hajdukova

„Suncokret“ DOO je porodični posao koji je Ksenija Albinović nasledila od oca koji je osnovao firmu 1989. godine. Bavi se proizvodnjom organske hrane. Lideri su u proizvodnji zdrave hrane u Srbiji, brendirali su svoje proizvode pod nazivom *Granum*. Nose i oznaku *Najbolje iz Srbije*⁶². Imaju 27 zaposlenih, preko 50 proizvoda, a samo u 2021. godini su uveli šest novih proizvoda. Finansijska sredstva koja su dobili od Pokrajinskog zavoda za ravnopravnost polova iskoristili su za uvođenje ISO standarda u proizvodnji. Prate redovno konkurse preko interneta i već su dobijali grantove od NALED-a i Inovacionog fonda. Ta pretraga aktuelnih konkursa, pa pisanje biznis plana, prikupljanje konkursne dokumentacije iziskuje mnogo vremena kojeg, kako kaže, nema mnogo, zbog poslovnih obaveza. Angažuju specijalizovane stručnjake da urade biznis plan, a konkursnu dokumentaciju sami pripremaju.

Ističe: *Ovi konkursi pomažu firmama da pokrenu nove stvari, da prošire proizvodnju, zaposle nove ljude i ubrzaju razvoj.* Bez podrške ne bi mogli da budu na ovom nivou razvoja. Nastaviće da konkuriše za podršku za svoj biznis, ali je svesna da mnoge preduzetnice nisu informisane o konkursima, da nemaju samopouzdanja da konkurišu, misle „neće mene izabrati“, nemaju znanja za pisanje biznis plana i pripremu konkursne dokumentacije.

60 <https://ravnopravnost.org.rs/konkurs-rodna-ravnopravnost/>

61 <https://tasq.rs/sr/producers/82>

62 <https://www.najboljeizsrbiye.com/lat/nominacija/robni-brend/najbolji-organski-proizvod-iz-srbije/suncokret-doo.html>

Kako bi procedura izbora bila što transparentnija, da stvarno dobije onaj koji zaslužuje i da pomoć ima smisla, predlaže: *više krugova selekcije, stručnu podršku za pripremu biznis plana i aplikacije*. Takođe, smatra da ženama treba mnogo više podrške, uopšte, i za ulazak u svet preduzetništva, zbog nedostatka samopouzdanja koje proizilazi iz ustaljenih uloga i neravnopravnosti. Žene nemaju početni kapital i podršku porodice (kao što je ona imala), *ne-maju podršku ni društva. Nema edukativnih programa i programa za osnaživanje, potrebno je i dugoročno mentorstvo*.

Korisnica programa „Akcelerator“⁶³ Akademije ženskog preduzetništva

Ana Marojka, „Artisa“⁶⁴ iz Bačkog Petrovca

„Artisa“ je zanatska radnja za proizvodnju dečjih igračaka i ukrasa od drveta i medijapana osnovana 2020. godine. Odluka o osnivanju direktno je proizašla iz Aninog učešća u programu „Akcelerator“. Zamišljena je kao porodični posao, ali još uvek nije razvijena do profitabilnog biznisa, jer su i ona i suprug zaposleni na drugim mestima, pa nemaju dovoljno vremena da se adekvatno posvete razvoju novog biznisa. Ana nije dobila finansijsku podršku kroz ovaj program, već edukaciju (pisanje biznis plana, obuku o digitalnom marketingu i 3D štampi, modelovanju, prezentovanju, javnom nastupu, kako da prodate svoju poslovnu ideju kod donatora i sponzora i sl.), mentorstvo, informisanje, osnaživanje i savetovanje.

Sredstva za otvaranje firme je dobila kod Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ) za prvu godinu poslovanja, a od svojih sredstava su kupili opremu za rad. U NSZ su kandidati

63 <https://ewa.org.rs/akcelerator/>

64 <https://artisaradionica.com/>

morali proći obuku o pisanju biznis plana, plaćanje poreza i ništa više. Nije bilo nikakvog savetovanja, monitoringa, nadzora. Znanjem stečenim u okviru „Akceleratora“ Ana je konkurirala kod NSZ. Istakla je **da nije bilo Akceleratora sa podrškom koju daje NSZ sigurno ne bi otpočela posao**. AŽP pruža sveobuhvatnu podršku. Ovom programu nedostaje samo još finansijska podrška korisnicama i podizanje nivoa obuka za one koji već posluju (produženo mentorstvo). Ana izjavljuje da su **neke obuke u Akceleratoru osnovne, teorijske, a neka znanja se mogu steći samo kroz praksu i rad i tada je potrebna dodatna podrška, ne samo na početku – neka vrsta servis produžene podrške**. Takođe, predlaže da neke obuke budu ponovljene kad se uđe u posao i smatra da bi bilo korisno organizovati i studentske posete firmama koje se uspešno bave istom/srodnom delatnošću.

Iskustva preduzetnica koje još nisu koristile programe podrške

Gorica Pavlović i Snežana Čolić, „Dve igle“⁶⁵ iz Paraćina

„Dve igle“ proizvode pletenu odeću. Registrovale su radnju 2019. godine. Gorica je po struci elektrotehničar računara, a Snežana je kozmetičarka. Napustile su svoje prethodne poslove i odlučile se za preduzetništvo, za pletenje unikatnih, visokokvalitetnih odevnih predmeta i nisu se pokajale.

Organizovale su *onlajn* prodaju, a kupci su najčešće iz inostranstva. Pletu same i povremeno angažuju još jednu radnicu. Nisu bile korisnice nijednog programa podsticaja, jer do sada nisu našle program koji bi im pružio podršku onakvu kakva bi im bila potrebna. Ističu da im je potreban repromaterijal (kvalitetna vuna) koji je skup. Potrebno je da ulože i u luksuzno pakovanje, marketing, prezentaciju (fotografisanje proizvoda, manekenke). Nemaju dovoljno sredstava da kupe veće količine repromaterijala, već ga nabavljaju samo kada dobiju narudžbine.

Svesne su da je potrebno da pređu na viši nivo poslovanja, ali su nesigurne. Prisutan je strah od neuspeha i od eventualnih pogrešnih poteza, npr. da dignu kredit koji neće moći da vrate. Razmišljaju da angažuju više žena, ali strahuju da one neće biti vešte da naprave proizvode po njihovim standardima. Nisu nikada napisale biznis plan, već su ušle u posao bez mnogo planiranja. Ističu da su po malo **kao u začaranom krugu**.

Uče u hod, vole svoj posao, ali im je potrebna stručna pomoć u različitim segmentima poslovanja: biznis plan, osnaživanje, prezentacija, marketing, tržište, saradnja, mentoring..., a posebno u izradi pravog biznis plana koji će ih usmeriti i učiniti sigurnijim da naprave određene korake u razvoju i pređu na viši nivo poslovanja. Imaju podršku svojih porodica, ali je potrebna podrška stručnjaka o preduzetništvu.

Milica L., onlajn cvečara iz Niša

Cvečara još nije registrovana. Milica je završila gimnaziju. Dugi niz godina je radila u cvečari i dobro je izučila zanat: zna posao, ima talenat, veštine i mnogo voli da radi dekoracije, aranžiranje, luksuzne bukete. Sada preko Instagrama prima narudžbine za te poslove za različite

dogadaje i proslave. Kada dobije narudžbinu, kupi cveće u veleprodaji i napravi naručeno, a onda slika i postavlja na svoj Instagram profil. Osim preko Instagrama, preporučuju je i prijatelji i zadovoljni kupci. Visoki kvalitet i kreativnost ističe kao svoju najveću prednost u odnosu na konkurenciju.

Planira da registruje delatnost kada razvije posao do određenog stepena, jer joj se sada čini da ne može postići isplativost. Ovo je posao koji zahteva veća ulaganja (cveće) samo na početku. Ako nemaš razvijen posao, dovoljno klijentele, mnogo cveća može propasti i proizvesti gubitke. Zato za sada radi na ovaj način, ali kaže ***nešto fali, jer radim više od godinu dana, a još uvek nisam razradila posao do potrebnog nivoa.***

Kada bude registrovala radnju, sredstva koja bude dobila od NSZ dobro će joj doći za plaćanje poreza i doprinosa. Uključena je i u Instagram grupu žena preduzetnica gde se daju saveti oko marketinga. Objašnjava da i dalje ima određene strahove i da zbog perfekcionizma i nedostatka samopouzdanja još nije preduzela određene korake: Često sam mnogo emotivna, pa ne mogu da „ogulim“ kupce za moju uslugu, kada to treba da bude njihov lep dan. Istovremeno, Milica je zapanjena koliko u gradskim cvećarama mnogo više naplaćuju nekvalitetne i nekreativne dekoracije i bukete. Nije nikada kreirala biznis plan za svoj posao, iako je svesna da bi to bilo neophodno.

Smatra da je muškim preduzetnicima i uopšte muškarcima mnogo lakše: ***Ovo je Balkan, naše društvo napreduje, ali ne i u ovome (žensko preduzetništvo). Muškarci su glavni, a u preduzetništvu ni žene ne shvataju ozbiljno druge žene.***

Milica misli da je ženama preduzetnicama ili onima koje to žele da postanu mnogo lakše u Beogradu i na severu: ***Na jugu je sve drugačije, ovde svi sve rade. Ovde žena ne može da proda ajvar jer ga svako domaćinstvo pravi. Klijentela je u Beogradu i na severu.***

3.2.1 Zapažanja

Na osnovu informacija dobijenih kroz intervju, mogu se izdvojiti problemi sa kojima se susreću žene preduzetnice ili one koje to žele da postanu. U velikoj meri poklapaju se sa izlistanim problemima dobijenim u fokus grupnim diskusijama:

- ▶ Ženama je značajno teže nego muškarcima da postanu preduzetnice: imaju manje samopouzdanja, nemaju početni kapital, nemaju podršku porodice kao što to imaju muškarci, nemaju dovoljno informacija i znanja o preduzetništvu, nedovoljna je podrška društva, nema dovoljno edukativnih i programa osnaživanja, nema kontinuiranog mentorstva,
- ▶ Kada postanu preduzetnice, ženama je mnogo teže da vode posao jer su *zaposlene 24 časa*, nisu poštovane, moraju mnogo više da se dokazuju i bore za ravnopravnu poziciju sa muškim kolegama,
- ▶ Kada je reč o korišćenju programa podrške, mnoge preduzetnice nisu dovoljno informisane o konkursima ili nemaju samopouzdanja da konkurišu (*neće mene izabrati*) ili za postojeće konkurse ne inspunjavaju kriterijume ili nemaju znanja da napišu kvalitetan biznis plan i pripreme konkursnu dokumentaciju.

3.2.2 Zaključci

1. Preduzeticama i onima koje to žele da postanu potrebno je mnogo više kontinuirane finansijske podrške i podrške kroz različite programe informisanja, osnaživanja, edukacije, stručne podrške, mentoringa, marketinga, rodne ravnopravnosti i dr.

2. Korisnice odabranih programa su veoma zadovoljne dobijenom podrškom i okarakterisale su je kao **baš ono što mi je sada trebalo**. Ipak, većina intervjuisanih navela je da bi im i ubuduće bila potrebna podrška i to:

- ▶ Finansijska - za proširenje proizvodnje
- ▶ Finansijska - za razvoj novih proizvoda
- ▶ Pomoć u plasmanu proizvoda
- ▶ Edukacija i stručna podrška iz raznih segmenata poslovanja
- ▶ Mentoring
- ▶ Izrada biznis plana
- ▶ Usvajanje preduzetničkih veština i razvoj preduzetničkog razmišljanja.

3. Od velike je važnosti da nosioci programa i projekata podrške održe kontinuitet svojih konkursa, a tamo gde je moguće – prošire programe i obezbede više sredstava za njihovu realizaciju (samostalno ili kroz partnerstva).

Većina ispitanica ocenjuje da je preduzeticama u Beogradu i Vojvodini lakše nego onima u drugim delovima Srbije – jer imaju više različitih programa podrške, veću podršku porodice i okruženja, veće tržište (lakše plasiraju svoje proizvode i usluge). Otuda je potrebno da se programi podrške rasporede u sve regione Srbije tako da stignu do svih žena kojima je podrška potrebna. Vodeću ulogu mogla bi da ima mreža regionalnih razvojnih agencija u partnerstvu sa LS, kancelarijama Unije poslodavaca, specijalizovanim ženskim NVO i drugim akterima.

3.3 ISKUSTVA INSTITUCIJA, ORGANIZACIJA I KOMPANIJA NOSILACA PROGRAMA I PROJEKATA PODRŠKE ŽENSKOM PREDUZETNIŠTVU

Za prikupljanje podataka u ovom segmentu istraživanja upotrebljen je *onlajn upitnik*⁶⁶ koji je distribuiran uz korišćenje baza podataka Fondacije „Ana i Vlade Divac“, Unije poslodavaca Srbije i Unije poslodavaca Vojvodine sa ciljem da se stvori jasna slika o broju, vrstama, karakteristikama i značaju programa i projekata koji su usmereni na razvoj ženskih preduzetničkih inicijativa i direktnu podršku preduzeticama. Upitnik je sadržao pitanja kroz koja su dobijene: *osnovne informacije o organizaciji/instituciji/kompaniji, informacije o dosadašnjim postignućima u domenu rodne ravnopravnosti i implementaciji rodno odgovornih politika, opis programa i projekata podrške u periodu 2020-2022. usmerenih na podsticanje i jačanje ženskog preduzetništva (sa specifičnim aktivnostima), informacije o uloženim sredstvima i izvorima finansiranja za*

programe/projekte, načinima na koji su programi/projekti kreirani, sprovedeni i evaluirani, informacije o zainteresovanosti i konačnom broju korisnika programa/projekata, kao i o njihovim utiscima i zadovoljstvu, informacije o daljim planovima u pogledu sprovođenja istih ili novih vidova podrške.

Poziv da odgovore na upitnik poslat je na 50 adresa ciljanih organizacija, institucija i kompanija (u više navrata, od 15. avgusta do 15. septembra 2022. godine). Na upitnik su odgovorile 22 organizacije, institucije i kompanije (44%). U pet slučajeva od onih kojima je upitnik prosleđen (10%) su izvestili da nisu realizovali programe i projekte podrške direktno usmerene na žensko preduzetništvo u periodu 2020-2022. U dva slučaja dobili smo i dodatne informacije o primeni kriterijuma po kojima su preduzetnice imale prednost u okviru standardnih programa i projekata podrške preduzetništvu, kao i o primeni rodne statistike i rodne analize u tim programima/projektima.

Na upitnik je odgovorilo: šest državnih institucija i agencija, pet specijalizovanih ženskih organizacija, tri poslovne/poslodavačke organizacije, dve NVO i fondacije, tri kompanije i tri međunarodne organizacije.

Većina odgovora na upitnik bila je potpuna i detaljna. U nekoliko slučajeva nisu dobijene sve tražene informacije (o ukupnom broju aplikantkinja na konkursima, investiranim sredstvima u program/projekat i sl.) ali njihov izostanak nije bitno narušio ukupnu sliku o sprovedenim programima/projektima.

U nastavku predstavljamo prikupljene informacije:

JAVNE INSTITUCIJE I AGENCIJE

1. Ministarstvo privrede Republike Srbije⁶⁷

Ministarstvo privrede obrazovano je 29. avgusta 2013. godine i obavlja poslove državne uprave koji se odnose na privredu i privredni razvoj, položaj i povezivanje privrednih društava i drugih oblika organizovanja za obavljanje privredne delatnosti. Prepoznajući značaj ovog segmenta privrede i neophodnost da se podstakne njegov dalji razvoj, Ministarstvo privrede je formulisalo niz mera podrške ženama preduzetnicama u Strategiji za podršku razvoja MSPP. U toku su aktivnosti na izradi nove strategije za podršku MSPP u kojoj će, takođe, biti obuhvaćene mere koje će se odnositi kako na unapređenje i istraživanje preduzetništva žena tako i na politiku i instrumente za podršku ženskom preduzetništvu.

Žene mogu ravnopravno da konkurišu za bilo koji od programa podrške preduzetništvu Ministarstva privrede. Najveće interesovanje je za programe Ministarstva privrede koji su kombinacija kreditne podrške i bespovratnih sredstava:

Program podsticanja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za početnike u poslovanju - Finansijska podrška početnicima u poslovanju se pruža kroz finansijsku podršku za početnike u poslovanju, koji predstavlja kombinaciju 30% bespovratnih sredstava države i 70% povoljnog kredita Fonda za razvoj.

67 <https://privreda.gov.rs/>

Program podrške malim preduzećima za nabavku opreme - Program se realizuje, u saradnji sa Razvojnomo agencijom Srbije i poslovnim bankama i lizing kompanijama. Kroz ovaj Program Ministarstvo privrede sufinansira nabavku nove proizvodne opreme i opreme direktno uključene u proces proizvodnje razmenljivih dobara, u vidu bespovratne pomoći u iznosu od 25% vrednosti opreme, dok se 70% troškova nabavke finansira iz kredita poslovnih banaka ili finansijskog lizinga lizing kompanija, partnera na Programu, a pet odsto je učešće samog privrednog subjekta.

Program podsticanja preduzetništva kroz razvojne projekte - Program se realizuje u saradnji sa Fondom za razvoj. Bespovratna sredstva daju se iz budžeta, do 20% vrednosti ulaganja (30% u nerazvijenim opštinama), a ostalo je kredit Fonda za razvoj. Korisnici su mikro, mala, srednja i velika privredna društva, preduzetnici i zadruge, a ulaganje se odnosi na kupovinu i izgradnju proizvodnog prostora, kupovinu novih ili polovnih mašina i opreme, dostavnih vozila i softvera. Maksimalan iznos bespovratnih sredstava je 12,5 miliona dinara.

Na osnovu prvih rezultata realizovanih programa, Ministarstvo privrede ističe da je povećan broj žena preduzetnica koje apliciraju u programima podrške malim i srednjim preduzećima.

Ministarstvo obezbeđuje i ono što je nekima možda značajnije od novca – *besplatne obuke i mentoring*. Preduzetnici imaju mogućnost učestvovanja u besplatnim obukama, savetovanju i mentoringu u 17 akreditovanih agencija širom Srbije kroz program *Standardizovanog seta usluga za mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike*, a koji se sprovodi u saradnji sa Akreditovanim regionalnim razvojnim agencijama. Ovim programom Ministarstvo privrede podržava žensko preduzetništvo kroz razvoj usluga treninga, mentorstva i drugih oblika stručne podrške preduzetnica. Kroz program je u 2021. godini 1.618 polaznica prošlo kroz neki od modula za obuke, ženama je pruženo 404 sati savetodavnih usluga. U posebnom *Paketu usluga za žene preduzetnice*, kroz ovaj program je za 80 preduzetnica odobrena mentorska pomoć stručnog lica iz ARRA tokom godinu dana. Pomoć se sastoji od raspoloživih standardizovanih savetodavnih usluga, jedne ili više specijalizovanih obuka, i mentoring usluge u trajanju do 40 sati. Program se nastavlja i u 2022. godini.

Sprovedene su i brojne aktivnosti u vezi sa medijskom promocijom preduzetništva žena sa primerima uspešnih preduzetnica. Ministarstvo privrede je aktivno podržalo i učestvovalo u kampanjama partnerskih organizacija koje su imale za cilj promovisanje ženskog preduzetništva kroz tribine i prateće programe koji su organizovani širom Srbije. Ministarstvo godinama pruža institucionalnu podršku projektu „*Cvet uspeha za ženu zmaja*“.

Kroz *Program podsticanja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za žene preduzetnice i mlade 2021/2022*, koji su izdvojili u upitniku, Ministarstvo privrede je omogućilo nezaposlenim ženama i mladima, onima koji su tek započeli sopstveno poslovanje, ali i zaposlenim ženama i mladima koji žele da pokrenu sopstveni posao, da dođu do finansijskih sredstava pod povoljnim uslovima za započinjanje poslovanja. Predloženi program nudi 35%, a za privredne subjekte iz nerazvijenih područja 45% bespovratnih sredstava za započinjanje poslovanja. Ostatak ulaganja se finansira iz povoljnog kredita Fonda za razvoj Republike Srbije sa rokom otplate do pet godina u okviru koga je grejs period do jedne godine i kamatnom stopom od 1% godišnje uz garanciju banke ili 2% godišnje uz ostala sredstva obezbeđenja, uz primenu valutne klauzule. Iznos ukupno odobrenih sredstava po zahtevu ne može biti manji od 400.000 dinara, niti veći od 6.000.000 dinara za sve privredne subjekte.

Programom se podržava širok spektar kako proizvodnih tako i uslužnih delatnosti, te se daje prilika za započinjanje poslovanja licima svih obrazovnih nivoa. Značajno je istaći da će se kroz ovaj program, pružanjem mogućnosti da se, kao instrument obezbeđenja kredita, ponudi ne samo hipoteka na nepokretnosti, već i ručna zaloga na opremi koja se nabavlja kroz Program ili na već postojećoj opremi, jemstvo pravnog i fizičkog lica, prevazići prepreka žena da dođu do finansijskih sredstava usled neposedovanja imovine koja je registrovana na njihovo ime.

Program se sprovodio 2021. i sprovodi se ove godine na teritoriji Srbije. Podrazumeva davanje subvencija/bespovratnih sredstava preduzetnicama za startup i za razvoj biznisa. Finansiran je iz javnog budžeta, a Ministarstvo privrede je za podršku ženama preduzetnicama i mladim preduzetnicima (15-30 godina starosti) u 2021. godini opredelio 100 miliona dinara. Isti iznos opredeljen je i u 2022. godini. Odnosno, do danas je u ovaj projekat uloženo oko 1,7 miliona evra.

Projekat su pokrenuli jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu.

Sredstva opredeljena Programom namenjena su za finansijsku podršku novoosnovanim preduzetnicima, mikro i malim privrednim društvima, koji su registrovani u Agenciji za privredne registre najranije pet godina u odnosu na godinu podnošenja zahteva, a čiji je:

- ▶ osnivač i zakonski zastupnik žena. U privrednom subjektu koji ima više vlasnika, većinski udeo mora biti u vlasništvu jedne ili više žena (minimum 51%) i jedan od zakonskih zastupnika mora biti žena;
- ▶ osnivač i zakonski zastupnik fizičko lice starosti do 35 godina. U privrednom subjektu koji ima više vlasnika, većinski udeo mora biti u vlasništvu jednog ili više fizičkih lica starosti do 35 godina (minimum 51%) i jedan od zakonskih zastupnika mora biti fizičko lice starosti do 35 godina.
- ▶ Zahtev za dodelu bespovratnih sredstava se podnosi istovremeno sa zahtevom za kredit Fondu i to dostavljanjem popunjenog objedinjenog obrasca za prijavu, kao i prateće dokumentacije kojom se dokazuje ispunjenost uslova. Svim učesnicima koji konkurišu za sredstva po Programu, u 17 akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (ARRA), na raspolaganju je, besplatno, sva neophodna stručna pomoć prilikom konkurisanja za sredstva po ovom programu podrške.

Ministarstvo privrede aktivno promoviše sve svoje programe, predstavnici MP učestvuju na radionicama, tribinama, u TV emisijama. Takođe, Ministarstvo koordinira rad portala preduzetništva www.preduzetnistvo.gov.rs koji je efikasan info-servis za privredu, koji omogućava blagovremeno informisanje o različitim vidovima podrške uspostavljanju i unapređenju poslovanja, afirmiše i podstiče razvoj preduzetništva u Srbiji.

Ministarstvo navodi da je interesovanje za *Program podsticanja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za žene preduzetnice i mlade 2021/2022.* bilo veliko. U 2021. i 2022. godini odobrili su 198 zahteva, od kojih je 138 zahteva žena (u 2021. 74, a u 2022. 67 zahteva), koje su i direktne korisnice programa.

Analiza efekata sprovođenja *Programa podsticanja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za žene preduzetnice i mlade u 2021/2022. godini,* može se izvršiti tek nakon proteka dve do tri godine od dodele podsticajnih sredstava privrednim subjektima. Na osnovu prvih poka-

zatelja, korisnice i korisnici su imali pozitivan stav prema projektu. Ministarstvo navodi i da se u praksi, nažalost, za žene preduzetnice pokazalo da jako teško dolaze do izvora finansiranja jer poseduju manje nekretnina registrovanih na svoje ime, što im otežava dobijanje kredita usled nedostatka sredstava obezbeđenja. Ovim programom omogućen im je pristup izvoru finansiranja, koji podrazumeva dodelu značajnih bespovratnih sredstava uz povoljnu kreditnu liniju, a pružanjem mogućnosti da se, kao instrument obezbeđenja kredita, ponudi, ne samo hipoteka na nepokretnosti, već i ručna zaloga na opremi koja se nabavlja kroz Program ili na već postojećoj opremi, jemstvo pravnog i fizičkog lica, prevazilazi se ova prepreka.

Kao nedostatak programa Ministarstvo navodi da je potrebno jasnije izdvojiti činjenicu o mogućnosti prijavljivanja preduzeća starih do pet godina da mogu da učestvuju u ovom programu.

Projekat će biti nastavljen i u narednom periodu. Kada su u pitanje neke izmene, Ministarstvo navodi da je jedna od prioritarnih mera za razvoj ženskog preduzetništva u narednom periodu uspostavljanje sistema za redovno praćenje preduzetništva žena, jer bez kvalitetnih i konkretnih podataka o ženskom preduzetništvu se teško može argumentovano govoriti o budućim merama podrške.

2. Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije⁶⁸

Vlada Republike Srbije osnovala je Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost 2014. godine u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji. Ono predstavlja nacionalni koordinacioni mehanizam za pitanja rodne ravnopravnosti i ima mandat da koordinira rad organa državne uprave i drugih institucija u cilju unapređenja rodne ravnopravnosti i položaja žena i muškaraca u Republici Srbiji.

Kao najvažnija postignuća ističu usvajanje *Zakona o rodnoj ravnopravnosti* (2021) unapređenje normativnog okvira, izradu *Indeksa rodne ravnopravnosti* (Srbija je prva zemlja van EU koja od 2016. objavljuje Indeks) i ustanovljenje *Dana rodne ravnopravnosti*, koji je usvojen na inicijativu Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost. Dan rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji se od 2022. godine obeležava 11. juna – dana kada je 1842. godine odobreno školovanje žena u Srbiji.

Projekat *Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti* – druga faza, Koordinaciono telo za rodnu ravnopravnost sprovodi u partnerstvu sa Agencijom Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women). Projekat je usmeren na jačanje mehanizama za rodnu ravnopravnost, podršku pripremi i implementaciji politika u oblasti rodne ravnopravnosti i podršku organizacijama civilnog društva koja deluju u oblasti rodne ravnopravnosti za sprovođenje aktivnosti koje za cilj imaju ekonomsko osnaživanje žena i borbu protiv stereotipa.

Inicijativa *Uposlimo 1.000 žena u ruralnim područjima* je nastala 2017. godine u saradnji Koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, Etno mreže i NALED-a. Cilj inicijative bio je upošljavanje 1.000 žena u ruralnim područjima na poslovima izrade tradicionalnih rukotvorina koje će se prodavati kao poslovni i diplomatski pokloni. Inicijativa je upućena društveno odgovornim kompanijama, institucijama i međunarodnim organizacijama koje nabavkom finih rukotvorina mogu da doprinesu ekonomskom osnaživanju žena u seoskim sredinama, kao i očuvanju kulturnog nasleđa Srbije.

Programi se sprovode na teritoriji Srbije poslednje tri godine i uključuju davanje subvencija preduzeticama za *startup*, davanje subvencija preduzeticama za razvoj biznisa, edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/ izložbi, događaja i slične aktivnosti i mentorstvo.

Projekat *Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti* – druga faza finansiran je u okviru programa IPA 2019. godine u skladu sa finansijskim sporazumom između Republike Srbije i Evropske komisije i vrednost projekta (do danas) je dva miliona evra. Inicijativu *Uposlimo 1.000 žena* podržava USAID kroz rad Etno mreže, a održivost inicijative je omogućena kroz prodaju rukotvorina kao diplomatskih i konzularnih poklona.

Na ove programe su se odlučili jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Navode da je interesovanje za njih bilo veliko. Od pokretanja inicijative *Uposlimo 1.000 žena* uposlene su 1.002 žene.

Nije odgovoreno na pitanje koliko je bilo zainteresovanih žena, a za projekat *Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti* nije navedeno koliko je bilo zainteresovanih, ni koliko je bilo direktnih korisnica. Istaknuto je da će programe nastaviti.

3. Garancijski fond APV, Novi Sad⁶⁹

Fond je osnovan 2003. godine sa zadatkom da obezbedi lakši pristup finansijskom tržištu i povoljnije uslove kreditiranja (niže kamatne stope, duže rokove otplate kredita, duže periode mirovanja otplate kredita, i sl.) poljoprivrednicima, mikro, malim i srednjim privrednim društvima, zadrugama i preduzeticima sa teritorije AP Vojvodine izdavanjem garancija kao sredstva obezbeđenja kredita. Svoj zadatak Fond ostvaruje smanjivanjem kreditnog rizika kod poslovnih banaka, što ujedno privrednim subjektima sa teritorije AP Vojvodine obezbeđuje lakši pristup finansijskom tržištu, kao i povoljnije uslove zaduživanja.

Za *Projekat podrške ženskom preduzetništvu* Garancijskog fonda APV, AP Vojvodina je 2008. godine dobila nagradu za promociju socijalne kohezije kroz ekonomski razvoj, od strane Kongresa lokalnih i regionalnih vlasti pri Savetu Evrope. Garancijski fond je bio *glavni partner u IPA Projektu „Poslovno povezivanje žena koje žive u ruralnim područjima“* (2013-2014). Ocenjen je kao jedan od osam najboljih projekata u IPA programu prekogranične saradnje Mađarska-Srbija 2007-2013. i dobio je nagradu DKMT euroregiona (Dunav – Kriš – Moriš – Tisa).

Fond pruža podršku radno neaktivnim ženama (startup programi) i ženama preduzeticama koje delatnost obavljaju manje od tri godine, od novembra 2006. godine do danas, kroz dva konkursa:

- ▶ za podršku programa radno neaktivnih žena i
- ▶ za finansiranje nabavke opreme ženama preduzeticama i ženama osnivačima malih preduzeća koje delatnost obavljaju manje od tri godine.

Korisnice programa su isključivo žene sa teritorije Vojvodine. Fond programe finansira iz svojih sredstava i iz pokrajinskog budžeta. Do sada je iz pokrajinskog budžeta za finansiranje programa Garancijskog fonda APV uloženo 850 miliona dinara, a Fond je garantovao za kredite vredne više od četiri miliona evra.

69 <https://garfond.rs/>

Za ovakve projekte su se odlučili jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu. Projekat je razvijen zajedničkom saradnjom Fonda, međunarodnih organizacija i NVO sektora.

Aktivnost Fonda nije vezana samo na izdavanje garancija, već od samog početka, od 2006. godine, permanentno prate njihovo poslovanje. Garancijski fond prati projekte svih šest godina, koliki je i rok otplate kredita. Pored toga, Fond vrši upoređivanje planiranih i ostvarenih ciljeva, obavlja savetodavnu funkciju, obezbeđuje prezentacije na sajmovima preduzetnika i ostalim sajamskim manifestacijama, kao i medijsko eksponiranje putem učešća na raznim promocijama.

Garancijski fond APV ocenjuje da je zainteresovanost za učešće bilo zadovoljavajuće, do sada je bilo 350 prijava, a ukupno 271 direktna korisnica. Korisnice su istakle da je početnicima u biznisu potrebna sveobuhvatna podrška. Najvažniji kvalitet programa Fond navodi to što omogućuju korisnicima finansijsku podršku.

Programe će nastaviti i ubuduće, u dosadašnjem obliku.

4. Gradska uprava za privredu Grada Novog Sada⁷⁰

Novosadska Gradska uprava za privredu postoji od 1993. godine i pruža podršku nezaposlenim ženama prilikom osnivanja preduzetničke radnje ili privrednog društva, a daje i podršku u daljem poslovanju. Programe sprovode isključivo na teritoriji grada Novog Sada i izdvojili su dva programa:

- ▶ *Subvencija za samozapošljavanje žena i*
- ▶ *Dodela bespovratnih podsticajnih sredstava za podršku razvoja ženskog inovacionog preduzetništva.*

Programi uključuju davanje subvencija preduzeticama za *startup*, odnosno za razvoj biznisa. Sprovedeni su poslednje tri godine i finansirani iz gradskog budžeta. Od 2020. do 2022. godine za subvencije za samozapošljavanje žena je izdvojeno oko 350.000 evra, a za podršku razvoja ženskog inovacionog preduzetništva oko 155.000 evra.

Za programe su se odlučili jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu. Kreirali su ih u saradnji sa Nacionalnom službom za zapošljavanje i Vladom Republike Srbije – Kabinetom ministra za inovacije i tehnološki razvoj.

Projekat dodele subvencije za samozapošljavanje namenjen je nezaposlenim ženama sa evidencije Nacionalne službe za zapošljavanje, a projekat dodele bespovratnih podsticajnih sredstava za unapređenje poslovnog procesa i pokretanje novih preduzetničkih aktivnosti, namenjen je mikro i malim preduzećima u vlasništvu žena sa udelom od minimum 51% u ukupnom kapitalu društva i preduzetničke radnje čiji su osnivači žene, registrovane na teritoriji Novog Sada.

Interesovanje za programe je bilo veliko. Za samozapošljavanje žena, od 2020. do 2022. godine, podneto je 257 prijava, a bilo je 146 krajnjih korisnica. Za žensko inovaciono preduzetništvo, u 2020. i 2021, podneto je ukupno 75 prijava, a krajnjih korisnica je bilo 47 (za 2022. godinu konkurs je u toku).

Oba programa su dala dobre rezultate i bila su dobar vid podrške ženama preduzetnicama, pokazala je evaluacija. Žene preduzetnice ističu da im je svaki vid podrške dobrodošao i subvencije im puno znače kao podrška njihovom poslovanju. Kao kvalitet se ističe veliki značaj finansijske podrške preduzetnicama sa teritorije Grada Novog Sada.

Projekti će biti nastavljeni u ovom obliku.

5. Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova⁷¹

Zavod za ravnopravnost polova je pokrajinska ustanova osnovana u Novom Sadu 2004. godine Odlukom Skupštine AP Vojvodine kao stručno telo u cilju promovisanja koncepta rodne ravnopravnosti i izrade preporuka za integraciju rodne perspektive u sve politike, mere, akcije i programe koje Pokrajinska vlada donosi i sprovodi. Zavod realizuje istraživačke, edukativne, razvojne i promotivne programe koji za cilj imaju promociju koncepta jednakih mogućnosti i unapređenja položaja žena, kao i stvaranja baze preciznih i aktuelnih podataka o njihovom položaju. Zavod razvija i izdavačku delatnost važnu za promociju istraživača i istraživačica koji imaju priliku da predstavljaju svoje akademske rezultate u oblasti studija roda i na taj način prošire znanje i vidljivost naučnoistraživačkog rada na temu rodne ravnopravnosti.

Najvažnija postignuća Zavoda u oblasti rodne ravnopravnosti ostvarena su prvim sveobuhvatnim istraživanjem u položaju žena na selu u Vojvodini koje je dalje doprinelo kreiranju različitih mera pokrajinskih i republičkih organa javne vlasti kada je u pitanju ova društvena grupa. Zavod je bio pionir u pružanju podrške zaposlenima u lokalnim samoupravama kada su formirana tela za rodnu ravnopravnost na lokalnom nivou i uspostavljeni pravni okviri za dalja delovanja u oblasti jednakih mogućnosti za žene i muškarce.

Ekonomsko osnaživanje žena jedan je od prioriteta Zavoda i na tom polju realizovano je nekoliko programa poput obuka za organsku proizvodnju žena sa sela, organizovane su informatičke obuke za žene sa sela sa ciljem digitalnog opismenjanja u procesu traženja posla, održane su edukacije i radionice na temu započinjanja sopstvenog biznisa.

Zavod za ravnopravnost polova je i putem javnih konkursa i dodele bespovratnih sredstava učestvovao u unapređenju ženskog preduzetništva i razvoja njihovog biznisa.

U 2021. godini Zavod je realizovao *Javni konkurs za dodelu bespovratnih sredstava za podršku razvoja i afirmacije ženskog preduzetništva* sa ciljem unapređenja poslovnih kapaciteta, znanja i veština žena preduzetnica kroz pružanje direktne materijalne podrške namenjene realizaciji njihovog biznisa i preduzetničkih ideja, podizanja kapaciteta privrednih društava čiji su žene osnivači, suosnivači i/ili ovlašćeni zastupnici, i otklanjanja rodni stereotipa o ženama u biznisu.

Odlukom o dodeli sredstava 48 privrednih subjekata/preduzetnica dobilo je bespovratna sredstva i to za podršku unapređenja poslovnih kapaciteta, inovacija i projekata kroz kupovinu mašina, opreme, alata i repromaterijala, kao i za sertifikaciju, standardizaciju i brendiranje proizvoda i usluga.

Svi projekti su sprovedeni na teritoriji AP Vojvodine.

Javni konkurs za dodelu bespovratnih sredstava za podršku razvoja i afirmacije ženskog preduzetništva u 2021. godini je finansiran iz pokrajinskog budžeta, a za 2022. godinu će konkurs tek biti raspisan u oktobru. Za ovaj projekat su se odlučili jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Osmišljen je i kreiran u skladu sa pravnim okvirom Republike Srbije koji se oslanja na Zakon o rodnoj ravnopravnosti, na Nacionalnu strategiju za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine (i ciljeve koji se odnose na poboljšanje ekonomskog položaja i statusa žena na tržištu rada), zatim na Konvenciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije prema ženama – CEDAW, kao i na druga brojna istraživanja o položaju žena u poslovnim sektoru (V. Baćanović, Marković, Zavod, 2014; M. Babović, Secons, 2014 i drugi).

U kreiranje konkursa konsultovana je Unija poslodavaca Vojvodine, Sekcija za žensko biznis liderstvo Unije poslodavaca Vojvodine i Regionalna razvojna agencije Bačka u smislu dobijanja aktuelnih informacija o specifičnostima ženskog preduzetništva, ali i o potrebama i preprekama sa kojima se suočavaju žene u biznisu. Budući da je konkurs raspisan u godini u kojoj je i dalje bila aktuelna situacija sa globalnom pandemijom izazvanom virusom COVID-19, iskustva ova strukovne organizacije bila su dragocen izvor podataka i podrške za aktivnosti Zavoda.

Program je sproveden putem javnog konkursa, a realizovan putem dodele bespovratnih sredstava za finansiranje kupovine mašina, opreme, alata i repromaterijala, kao i za sertifikaciju, standardizaciju i brendiranje proizvoda ili usluge. Pravo učešća na Javnom konkursu imala su privredna društva (u smislu ovog konkursa privredni subjekat se smatrao onaj u kome žena ima udeo u vlasništvu i u kome obavlja rukovodeću funkciju) i preduzetnice (preduzetnicom se smatra žena osnivač, vlasnica ili suvlasnica, odnosno sve žene koje lično upravljaju poslovanjem; delatnost: trgovinska, zanatska, agencija, ordinacija i sl.), kao i žene koje su vlasnice i upravljačice privrednih društava (društvo sa ograničenom odgovornošću, ortačko, komanditno i deoničko društvo), sa sedištem ili registrovanom poslovnom jedinicom na teritoriji AP Vojvodine, koji su upisani u registar APR-a, najkasnije do 31.12.2019. godine.

Konkurs je bio javan, oglašen u Službenom listu AP Vojvodine, broj 51/2021 i dostupan na internet stranici ustanove <https://ravnopravnost.org.rs/konkurs-rodna-ravnopravnost/>.

Takođe, o konkursu je bila obavestena i Unija poslodavaca Vojvodine i RRA Bačka, čija je baza o aktivnim ženama preduzetnicama u Vojvodini bila kanal za informisanje ove ciljne grupe.

Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova navodi da je interesovanje bilo veliko – prijavljeno je 144 žena, a do sada je bilo 48 direktnih korisnica. Korisnice su bile zadovoljne programom i pažnjom institucija, kada je u pitanju finansiranje ženskih biznisa, kao i kratkim periodom realizacije samog konkursa (od momenta raspisivanja javnog poziva do dodele sredstava).

Za Zavod najvažniji kvalitet ovog programa bio je veliki odziv i zainteresovanost preduzetnica za ovakav vid podrške biznisu, što govori o aktuelnosti teme, ali i osnaženosti žena da se upuste u preduzetničke poduhvate. Takođe, Zavodu je donelo iskustvo u kom pravcu dalje treba razvijati programe u oblasti ekonomskog osnaživanja žena. Slabosti programa su budžet na osnovu kog su kreirani iznosi za pojedinačne prijave, a u kvalitetnom smislu je to što su sredstva uglavnom tražena za kupovinu računarske opreme, a ne za inovacije i razvoj novih poslovnih ideja i procesa.

Projekat će biti nastavljen, a namera je da u novom konkursu (2022) fokus bude na dodeli sredstava za kupovinu mašina i opreme, kao i na novo zapošljavanje kroz podršku inovacijama u biznisu i razvoju novih tehnologija.

6. Regionalni centar za društveno-ekonomski razvoj – Banat⁷²

Regionalni centar za društveno-ekonomski razvoj – Banat osnovan je 2002. godine u Zrenjaninu, a kao regionalna razvojna institucija akreditovan je 2011. od strane Nacionalne agencije za regionalni razvoj. Najveći deo redovnih aktivnosti u oblasti podrške razvoja sektora MMSPP u Banatu sprovodi se u partnerstvu sa Razvojnoum agencijom Srbije (RAS) i namenjen je novoosnovanim i postojećim MMSPP, a podrazumeva pet vrsta usluga koje su besplatne i uključuju informacije, obuke, konsalting, promocije i mentoring. Od osnivanja do danas pripremili su i realizovali preko 100 projekata iz različitih oblasti društveno-ekonomskog razvoja, koji su finansirani iz međunarodnih i domaćih fondova.

Izdvojili su tri programa usmerena na žensko preduzetništvo:

► *Program podsticanja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za žene preduzetnice i mlade.* Program sprovodi Ministarstvo privrede u saradnji sa Fondom za razvoj Republike Srbije uz podršku regionalnih razvojnih agencija. Reč je o programu u okviru kojeg žene preduzetnice i vlasnice privrednih društava, ukoliko zadovolje uslove konkursa, stiču pravo na finansijsku podršku za razvoj poslovanja u iznosu od 400.000 do 6.000.000 dinara, od kojih je bespovratno 35% (45%) sredstava, a ostatak se finansira iz kredita Fonda za razvoj. Sredstva se mogu koristiti za investicije u opremu ili sanaciju poslovnog prostora.

► *Javni poziv za sprovođenje besplatne standardizovane usluge mentoring* koja se realizuje u okviru Programa standardizovanog seta usluga za mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetnike, Ministarstva privrede, koji se implementira preko Razvojne agencije Srbije i akreditovanih regionalnih razvojnih agencija. Mentoring je besplatna usluga kojom se pruža sveobuhvatna podrška korisnicima kroz individualni pristup. Proces mentoringa odvija se po metodologiji Razvojne agencije Srbije (RAS), razvijenoj u saradnji sa Japanskom agencijom za međunarodnu saradnju (JICA). Mentorstvo pomaže vlasniku ili direktoru preduzeća da prepozna ključnu tačku potencijala svog poslovanja, a korisnik uz pomoć mentoringa razvija i sprovodi akcioni plan koji ima za cilj poboljšanje poslovnih rezultata.

► *Javni poziv za sprovođenje paketa usluga za mlade i žene preduzetnice* – Program sprovodi Razvojna agencija Srbije u saradnji sa akreditovanim razvojnim agencijama i isti je namenjen kao podrška početnicama u poslovanju – startup, kao i preduzetnicama koje već posluju. Reč je o programu nefinansijske pomoći ženama preduzetnicama koji pruža mogućnosti dodatnih edukacija, podrške pri pisanju biznis planova, izradi marketing planova, pripremi dokumentacije za apliciranje na javne pozive i mentoring uslugu (zajednički rad sa vlasnicama na unapređenju poslovanja).

Regionalni centar za društveno-ekonomski razvoj – Banat sprovodio je projekte poslednje tri godine, oni su obuhvatali teritoriju cele Srbije, a sredstva su dobijana iz budžeta Republike Srbije, odnosno Ministarstva privrede. Programe je realizovalo Ministarstvo privrede kroz Fond

za razvoj RS i RAS, preko mreže akreditovanih regionalnih razvojnih agencija, kojima pripada i „Banat“, te nema podataka o vrednosti realizovanih programa.

Projekti su sprovedeni radi implementacije strateških dokumenata Republike Srbije. Predmetni programi (finansijske i nefinansijske podrške) namenjeni su razvoju i unapređenju ženskog preduzetništva. Pristupi programima bili su omogućeni putem javnog poziva o kojem su potencijalne korisnice bile informisane putem medija, mreže razvojnih agencija i tematskih promocija.

Regionalni centar za društveno-ekonomski razvoj – Banat ističe da je interesovanje za programe bilo zadovoljavajuće, ali ne raspolažu podacima o broju zainteresovanih i učesnica/direktnih korisnica. Najvažniji kvalitet programa je bila usmerenost na individualne potrebe korisnica. Primećena slabost ovih programa su ograničena sredstva.

Navode da će nastaviti sa programima i ubuduće, a njihovo unapređenje bi se odnosilo na povećanje vidljivosti dostupne podrške razvoju ženskog preduzetništva, kao i dostupnost programa tokom čitave godine.

SPECIJALIZOVANE ŽENSKÉ ORGANIZACIJE

1. Asocijacija poslovnih žena „VIZIJA“, Kragujevac⁷³

Udruženje je osnovano 2010. godine u Kragujevcu i bavi se promocijom ženskog preduzetništva, edukacijama o rodnoj ravnopravnosti i pruža podršku ženama žrtvama nasilja u porodici da ostvare ekonomsku samostalnost. Njihovi programi usmereni su na preduzetnice sa teritorije Kragujevca i uglavnom podrazumevaju angažman preduzetnica, koje su registrovale svoje biznise, kroz edukacije i promocije za započinjanje sopstvenog biznisa ženama koje razmišljaju o tome. Programi, osim edukacije, podrazumevaju i afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajmova/izložbi, događaja i slične aktivnosti, kao i mentorstvo.

Projekat je sproveden 2020. godine uz podršku UN Women i Koordinacionog tela u saradnji sa Skupštinom grada Kragujevca. Sredstva za projekat su pribavljena organizacijom donatorske večeri. Ove godine projekat je sproveden uz finansijsku pomoć Skupštine grada Kragujevca.

Do sada je u ovaj projekat uloženo 5.000 evra.

„Vizija“ se na ovakav projekat odlučila jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. U njihov projekat je bila uključena mentorka iz Evropskog pokreta u Srbiji, stručnjakinje iz resora ekonomije i prava sa Univerziteta u Kragujevcu i dugogodišnje preduzetnice, članice Udruženja. Podršku su dobili i od Privredne komore Kragujevca. Projektom su bile obuhvaćene žene žrtve nasilja u porodici, koje su želele da steknu osnove da započnu sopstvene biznise i tako se osamostale. Informacije o projektu distribuirane su putem flajera i medijskih kuća.

Ocenjuju da je interesovanje bilo zadovoljavajuće. Do sada je bilo prijavljeno 25 žena, a 15 je prošlo kroz programe. Polaznice su bile jako zadovoljne prenesenim znanjem i mogućnošću da su konsultantkinje uvek dostupne za dodatna pitanja. Pošto im se javilo više žena nego što je

bilo planirano prethodnim edukacijama, projekat će nastaviti. Evaluacija projekta je i pokazala da postoji potreba za time. Zbog toga žele da prošire edukacije (u skladu sa potrebama tržišta) i ponude mogućnost dodatne edukacije za prethodne i nove korisnice.

2. Udruženje poslovnih žena Niš

Udruženje poslovnih žena Niš osnovano je 2009. godine u Nišu kao dobrovoljno, nevladino i neprofitno udruženje radi ostvarivanja ciljeva u oblasti stvaranja povoljnog poslovnog okruženja kod javne administracije za potrebe članica i ostvarivanja javno-privatnog dijaloga. Udruženje trenutno ima oko 100 članica.

Projekat *Postanimo jače, znanjem do uspeha* sadržao je nekoliko edukativnih radionica i mentorstva iz oblasti marketinga i strategije poslovanja. Nastavak projekta su činile i edukacije iz oblasti komunikacije, javnog nastupa, tehnika pregovaranja i digitalnog poslovanja. Preduzetnice su upoznate sa pravilima ulaska u lance dobavljača i izdata je brošura u vidu smernica koja predstavlja vodič preduzetnicima za rad sa velikim lancima. Održana je konferencija, kao i sajam svih učesnica, ali i B2B sa određenim firmama koje su mapirane u zavisnosti od potreba preduzetnica. Sklopljeni su novi ugovori i ostvarena je poslovna saradnja.

Projekat je sproveden poslednje tri godine na teritoriji cele Srbije i finansiran je od strane Nemačke razvojne saradnje koju sprovodi GIZ. Do danas je u projekat „*Postanimo jače, znanjem do uspeha*“ uloženo 25.000 evra.

Za ovaj program su se odlučili jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu.

Projekat je urađen u saradnji sa Privrednom komorom Srbije. Podrška članicama je bila u edukaciji i afirmaciji preduzetnica. Motivacija i odabir članica su urađeni preko baze preduzetnica koju poseduje Udruženje. Ističu da je interesovanje bilo zadovoljavajuće. Za učešće se prijavilo 20 članica, koje su i prošle kroz program. Evaluacija je pokazala da je projekat bio veoma koristan preduzetnicama. Primenile su odmah stečeno znanje. Ostvarena je poslovna saradnja i sklopljeni su ugovori. One su istakle da su im potrebni povoljniji izvori finansiranja. Kao kvalitet programa Udruženje navodi to što je edukacija bila usmerena na potrebe i želje samih preduzetnica.

Projekat će biti nastavljen i dalje, u istom obliku, ali će sadržati još novih edukacija i povezivanja preduzetnica.

3. Udruženje „Laris“ Čačak⁷⁴

Udruženje „Laris“ osnovano je 2014. godine u Čačku sa ciljem da doprinese poštovanju, zaštiti i unapređenju ljudskih prava i sloboda u oblastima zapošljavanja, obrazovanja i povećanju socijalne uključenosti građana. „Laris“ je posebno uključen u promovisanje rodne ravnopravnosti, prava žena i antidiskriminacionih politika. Kroz različite vidove podrške rade na ekonomskom osnaživanju žena. U saradnji sa Nemačkim institutom za obrazovanje odraslih rade na izradi instrumenata za procenu kompetencija žena iz osetljivih kategorija, kroz projekat Helping wO-

74

<https://www.udruzenjelaris.com/>

men gain PowEr in their lives (HOPE), u okviru Programa ERAZMUS+. Upravo su završili projekat *Ponovo snažna i važna*, koji su realizovali uz podršku UN Women, u okviru koga su u Moravičkom i Šumadijskom okrugu radili na ekonomskom osnaživanju žena iz urbanih i ruralnih područja kroz samozapošljavanje, žensko preduzetništvo i umrežavanje.

Upravo na ovom projektu, *Ponovo snažna i važna*, su se bazirali u upitniku. Projekat je realizovan u partnerstvu sa dva udruženja žena – „Evgenija“ iz Ježevice i „Putokaz“ iz Kragujevca. U okviru projekta je 120 žena unapredilo znanja i veštine kroz edukativne radionice i individualno savetovanje. U Čačku i Kragujevcu potpisani su protokoli o saradnji lokalnih aktera na temu saradnje u oblasti zapošljavanja žena iz osetljivih kategorija. Uradili su sajt za onlajn prodaju. Ukupno 24 žena su uradile biznis planove i konkurisale za dobijanje opreme na internom konkursu. Za 14 najboljih je nabavljena oprema za pokretanje sopstvenog posla.

Projekat je realizovan 2021. i 2022. godine na teritoriji Čačka i Kragujevca (centralni gradovi gde su realizovane aktivnosti), a učesnice su iz ruralnih i urbanih područja Moravičkog i Šumadijskog okruga. Uključivao je davanje subvencija/bespovratnih sredstava preduzeticama za startup, edukaciju za preduzetništvo i afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajmova/izložbi, događaja i slične aktivnosti. U 2020. godini finansiran je od strane Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. U 2021. i 2022. godini finansiran je iz sredstava Evropske unije u ukupnom iznosu od 30.000 evra.

Za ovaj projekat su se odlučili jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Kreirali su ga na osnovu relevantnih istraživanja, strateških dokumenata, iskustava samog Udruženja „Laris“ i direktnog rada sa ženama, stručnjaka iz Privredne komore, Udruženja poslovnih žena Nadežda Petrović i drugih udruženja žena sa kojima saraduju. Stručnjake su lično kontaktirali i obavljali individualne razgovore.

Potencijalne korisnice su pozivali iz svoje baze, kroz lokalne medije, društvene mreže. Zahvaljujući dobroj saradnji sa Nacionalnom službom za zapošljavanje u Čačku i Kragujevcu, njihovi savetnici su upućivali žene sa evidencije da se jave Udruženju „Laris“ i uključe u projekat. Dugogodišnje iskustvo koje imaju u radu sa ženama i stručnjaci koje su angažovali doprineli su motivaciji korisnica.

Za projekat *Ponovo snažna i važna* do sada je bilo veliko interesovanje - 200 prijava i 120 direktnih korisnica. Korisnice su iskazale veliko zadovoljstvo učešćem u projektu, ukazale na dobar izbor tema i predavača. Posebno su bile zadovoljne što su imale priliku da se obuče za pisanje biznis plana i učešće na internom konkursu i dobijanju opreme. Pohvalile su i uključivanje u rad okruglog stola sa predstavnicima lokalne samouprave, NSZ i drugih aktera, obraćanje javnosti putem medija i druge mogućnosti koje su imale u okviru projekta.

„Laris“ kao najveći kvalitet projekta ističe to što su žene sa sela i žene iz grada učestvovalе zajednički na edukativnim radionicama. Različita iskustva, obrazovanje i znanja žena iz različitih sredina i međusobna razmena su nešto na šta su veoma ponosni. Slabost projekta je ograničenost sredstava (ukupno milion dinara su utrošili za nabavku opreme za započinjanje posla).

Projekat će biti nastavljen, ali će da prošire teritoriju. Javljala su se udruženja žena, i lično žene iz Zlatiborskog, Raškog i Rasinskog okruga sa željom da se uključe u projekat. Unapredili bi program sa mentorstvom, koje bi realizovale žene sa iskustvom u preduzetništvu.

4. Udruženje žena „Udahni život“ Stanišić⁷⁵

Udruženje „Udahni život“ je osnovano 2008, a registrovano 2010. godine u Stanišićima kod Sombora, sa osnovnom misijom afirmacije ženskog stvaralaštva, ekonomskog osnaživanja žena i pomoć marginalizovanim grupama kroz obrazovanje, zapošljavanje, podsticanje kreativnosti i integraciju u društvo. Aktivnosti Udruženja bile su u sferi kulture i stvaralaštva, zatim u programima brige o deci i starima i u programu ekonomskog osnaživanja žena.

Aktivnosti obavljaju na nekoliko lokacija u selu Stanišić: kancelarija i učionica u potpunosti opremljene nameštajem, opremom; letnja bašta uz kancelariju gde se održavaju manifestacije a opremljena je mini kuhinjskim prostorom; prostor za obuku i rad na grnčarskom kolu sa peći i svom neophodnom opremom; i stara kuća sa imanjem, gde je smeštena ekonomska inicijativa „Vojvođanska kuća“.

U upitniku su kao jedan od programa navele projekat „Žene kreatorke promena u seoskoj ekonomiji“. Opšti cilj projekta je povećanje šansi za žene u Stanišićima i u 11 sela somborske opštine da pristupe resursima, samozapošljavanju i zapošljavanju u ekonomskim aktivnostima kroz tri međusobno povezana projektna stuba.

Prvi stub – unapređenje i povećanje održivosti proizvodnje dodate vrednosti i povećanje broja žena koje su uključene u lanac proizvodnje i prerade organskog povrća u okviru ekonomske inicijative „Vojvođanska kuća“.

Drugi stub – Povećanje informacija, veština i kapaciteta učesnica o organskoj i održivoj poljoprivredi, ruralnom razvoju, agroturizmu i zelenoj ekonomiji.

Treći stub – Uključivanje principa rodne ravnopravnosti u politike grada i budžeta vezano za ruralni razvoj, poljoprivredu i turizam, koji će omogućiti povećanje pristupa resursima za žene.

Projekat je podrazumevao edukaciju za preduzetništvo i sprovodio se 2020, 2021. i 2022. godine na teritoriji grada Sombora. Novac je prve dve godine obezbeđen od donatora – Agencije Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena u Srbiji (UN Women) u okviru projekta ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti, a 2022. godine se finansirao iz sopstvenih sredstava Udruženja. Do danas je u projekat uloženo 50.000 evra.

Program su kreirali na osnovu potreba koje su iskazale žene na prethodnim edukacijama i radionicama i na osnovu raspoloživih kapaciteta i resursa. Kroz program je korisnicama omogućeno da prisustvuju edukacijama, da idu na studijsko putovanje u Hrvatsku, imale su materijalnu podršku za zasnivanje organskog zasada povrća. Program je bio namenjen ženama iz sela opštine Sombor, a potencijalne korisnice o ovom programu su informisane na sastancima udruženja žena u njihovim selima.

Udruženje „Udahni život“ ocenjuje da je interesovanje za projekat bilo zadovoljavajuće. Za učešće se prijavilo 130 žena, a 100 je prošlo kroz projekat. Evaluacija je pokazala da postoji potreba za ovakvim aktivnostima. Korisnice su istakle da postojeći programi koje finansira lokalna samouprava ne odgovaraju sasvim na potrebe žena u selima i Udruženje je predložilo njihovo unapređenje. Rodno odgovorno budžetiranje se ne koristi dovoljno kako bi se odgovorilo na potrebe seoskih žena. Nije dovoljno prepoznato da ženska udruženja na selu pružaju veliki doprinos revitalizaciji lokalne zajednice, donose nova znanja i veštine i

povećavaju šanse za održivo zapošljavanje i samozapošljavanje u poljoprivredi, turizmu, preduzetništvu i socijalnim uslugama.

Kao najvažniji kvalitet programa Udruženje ističe to što je uključen veliki broj žena iz opštine Sombor, što je osnovano jedno udruženje i osnovana su dva ženska gazdinstva (bave se seoskim turizmom i proizvodnjom meda i medenjaka), osam žena je započelo proizvodnju povrća u plastenicima... Kao slabost navode lošu saradnju sa lokalnom samoupravom.

Program će nastaviti, ali u izmenjenom obliku. Promene i unapređenje programa kreirće po potrebama korisnica i tržišta.

5. Ženski centar Užice⁷⁶

Organizacija Ženski centar Užice (ŽCU) osnovana je 1998. godine u Užicu i profilisana je da se bavi pravima žena u najširem smislu, ali značajna postignuća i prepoznatljivost je imala zahvaljujući programu za *Ekonomsko osnaživanje žena* koji je uspostavljen 2000. godine. Centar je najaktivniji bio u tom delu kada su žene zbog tranzicije ostajale bez posla, zbog gašenja industrija i zbog godina života. Stvorile su jedinstven model razvoja ekonomskih inicijativa koji je baziran na malim timovima u kojima su žene sa velikim iskustvom u radu, a koje su ostale bez posla, kreirale inicijative koje su vodile, a u kojima su se zapošljavale žene niskog obrazovanja i iz ranjivih grupa. U periodu 2003-2005. pod uticajem trening programa „*Pet koraka do biznisa – šest do zadruga*“ formirano je 25 radnji, 13 ženskih zadruga i jedno preduzeće. Sto nezaposlenih žena ekonomske struke, koje su prošle obuku, posle dva meseca od obuke, prema evidenciji NSZ, našle su zaposlenje ili su formirale sopstvene agencije. Pored toga Ženski centar Užice je radio dosta na *postizanju rodne ravnopravnosti u mesnim zajednicama*, u saradnji sa ženama iz politike, a od 2012. se kroz program AŽC-a, u sferi socijalnih usluga za žene žrtve nasilja, *intenzivno bave zagovaranjem za uspostavljanje usluga za žene žrtve nasilja u Užicu i Zlatiborskom okrugu*. Godine 2015. uspostavile su *uslugu SOS telefona* i zagovaraju regionalno pružanje usluge i sufinansiranje od strane lokalne samouprave na području Zlatiborskog okruga.

Od 2010. godine fokusirane su na *razvoj ekonomske inicijative u okviru ŽCU* koja ima višestruku ulogu: zapošljavanje žena iz teško zapošljivih grupa (žene žrtve nasilja, žene sa invaliditetom i druge oblike socijalne isključenosti), *zaštita životne sredine i humanitarni servis za izdavanje garderobe licima u socijalnim potrebama sa razvojnom fazom ka uspostavljanju reciklažnog centra za proizvodnju tekstilnog vlakna iz komunalnog i postindustrijskog otpadnog tekstila*. Trenutno zapošljavaju osam žena (pet žena na osnovu ugovora o radu i tri na privremeno-povremenim poslovima).

Program humanitarnog servisa za izdavanje garderobe je započet zbog razvoja ekonomske socijalne inicijative pri Ženskom centru Užice – RETEX i baziran je na Užice, ali sa širim uticajem, jer im garderobu i kućni tekstil šalju iz cele Srbije. Sproveden je poslednje tri godine, najviše je finansiran iz budžeta NSZ za programe aktivnih mera zapošljavanja, potom iz budžeta Grada Užica za javne radove, ali i iz donatorskih sredstava. U 2021. godini donatori su bili C&A.

U opremu i zarade preko javnih radova od 2010. godine do danas uloženo je preko 250.000 evra.

76 <https://zenskicentaruzice.com/>

ŽCU navodi da se program razvio jer je postojala potreba žena za zapošljavanjem nakon što su ostajale bez posla, potom zapošljavanje žene iz najranjivijih grupa, a postojala je i potreba za reciklažom u vidu zaštite životne sredine. Sve programe obuke i podrške radile su u saradnji sa NSZ i lokalnom samoupravom. Pozivi su bili javni, transparentni.

Interesovanje je, navode, bilo veliko. Na početku obuke bilo je preko 100 prijava, obuku je prošlo 40 žena, a zaposleno deset. Do sada je 50 žena prošlo programe obuke zapošljavanja, a bilo je više od 6.300 korisnika/ca humanitarnog servisa.

Evaluacija je pokazala da bi ovaj program imao sjajne šanse da se širi u celoj Srbiji, kada bi se ispunio preduslov da se uspostavi reciklažni centar za proizvodnju tekstilnog vlakna od otpadnog tekstila. Program je pogodan za zapošljavanje žena iz najranjivijih grupa - Romkinje, žene sa invaliditetom, žene žrtve nasilja, žene sa dugoročnom nezaposlenošću. Slabosti su, ističe ŽCU, što se udruženja kod banaka ne prepoznaju kao pravna lica koja mogu koristiti kreditna sredstva za nabavku opreme i što uglavnom zavise od donatorskih sredstava koja su uglavnom mala i uslovljena različitim stvarima koja nisu u skladu sa potrebama razvoja programa.

Program će biti nastavljen, a ŽCU traga za krajnjim ciljem, a to je uspostavljanje reciklažnog centra za komunalni i postindustrijski tekstilni otpad i proizvodnja tekstilnog vlakna.

POSLOVNA UDRUŽENJA I ASOCIJACIJE

1. Unija poslodavaca Srbije⁷⁷

Unija poslodavaca Srbije je nezavisna organizacija slobodno udruženih poslodavaca, koja predstavlja kolektivni glas poslodavaca, zastupa i štiti njihove interese i pomaže poslodavcima da unaprede poslovanje. Unija promoviše odgovorno poslovanje, održivi razvoj i unapređenje privrednog ambijenta. Kao reprezentativna poslodavačka organizacija učestvuje u dijalogu sa Vladom Republike Srbije i sindikatima u radu radnih tela koji se bave zakonskom regulativom i politikama od značaja za privredu na nacionalnom nivou.

U skladu sa tim Unija je učestvovala u radu na donošenju strateških dokumenata i zakona vezanih za rodnu ravnopravnost i jednak položaj žena preduzetnica u Srbiji. U saradnji sa UNIFEM-om realizovan je projekat sa poslodavcima koji su u svojim kompanijama doneli „7 principa rodne ravnopravnosti“ u okviru kog je zagovaran jednak položaj žena i muškaraca na rukovodećim pozicijama. U saradnji sa partnerskim udruženjima u regionu i uz finansijsku podršku Evropske komisije, realizovan je projekat koji se bavio razbijanjem predrasuda o tipično muškim ili ženskim radionicama kroz podršku ženskom preduzetništvu i nizom radionica za devojčice u srednjim školama, kroz koje su predstavljane mogućnosti i postignuća žena koje su se bavile netipičnim poslovima sa ciljem ohrabriranja i razgovora o ženskom preduzetništvu. U sklopu saradnje sa švajcarskom organizacijom Solidar, za apsolvante je organizovan set radionica o preduzetništvu, izradi biznis plana i direktnog razgovora sa poslodavcima. Urađeno je niz drugih projekata, istraživanja, priručnika i brošura koji su se direktno ili indirektno bavili položajem žena na tržištu rada, počev od žena sa invaliditetom, starijih žena, nezaposlenih žena, do uspešnih preduzetničkih priča.

Kroz rad na izradi Nacionalnog akcionog plana za zapošljavanje uspeli su da žene budu prepoznate kao ranjiva kategorija kojoj je potrebna posebna podrška. U okviru izrade Strategije o rodnoj ravnopravnosti Unija poslodavaca Srbije je uticala na ciljeve koji su se odnosili na balans između poslovnog i privatnog života žena, kao i rada na razvoju zakonodavnog okvira u oblastima fleksibilnih radnih oblika, ali i rada od kuće. Posebno su razvili program promocije žena preduzetnica članica Unije kroz predstavljanje na sajtu, društvenim mrežama i viber zajednici.

U upitniku su izdvojili projekat *Promena stereotipa kroz kolektivne ugovore u zemljama Zapadnog Balkana – uloga socijalnih partnera u nastojanju da se omogući uspostavljanje ravnoteže između posla i porodičnog života i ostvari rodna ravnopravnost*⁷⁸, a koji je sproveden 2020. godine na teritoriji cele Srbije. Promocija ravnoteže između posla i porodičnog života, kao i zakonodavstva u ovoj oblasti, postala je neophodna iz mnogo razloga, ističu u Uniji. Preduzete mere obično dolaze iz razloga zabrinutosti za pitanje rodne ravnopravnosti. One, takođe, podupiru ekonomiju pošto olakšavaju učešće pojedinaca u plaćenom poslu, mogu imati pozitivan efekat na stopu rađanja i mogu, takođe, ojačati penzioni sistem. Zbog svih ovih razloga uspostavljanje ravnoteže između posla i porodičnog života postaje sve važnija tema, dodaju.

Cilj projekta je, iznad svega, podizanje svesti i jačanje znanja socijalnih partnera i drugih ciljnih grupa (poslodavaca i zaposlenih u privatnom sektoru, učenica, zainteresovanje javnosti) o značaju mera za uspostavljanje ravnoteže između porodičnog i poslovnog života, kao i o složenosti rodne ravnopravnosti. Cilj projekta je, takođe, postepena promena svesti i rušenje stereotipa u zemljama Zapadnog Balkana, a kroz socijalni dijalog/kolektivne ugovore, i doprinos ekonomskom uspehu na taj način. Pokrenut je jer Unija nastoji da odgovori na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu.

Projekat je uključivao edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti i istraživanje. Finansiran je iz donatorskih sredstava – Međunarodna organizacija rada, Evropska komisija, kroz partnerstvo sa udruženjima poslodavaca iz regiona, Solidar Swiss.

Sve aktivnosti unutar projekta su podrazumevale šire konsultacije sa poslodavcima, korišćenje strateških dokumenata donetih na nacionalnom nivou, kao i, po potrebi, angažovanje domaćih i stranih eksperata. Direktna podrška je podrazumevala informativne i promotivne aktivnosti koje su realizovane iz postojeće baze članova žena preduzetnica, kao i kroz saradnju sa poslovnim udruženjima žena.

Unija navodi da je interesovanje za ovaj Projekat bilo zadovoljavajuće. Nemaju podatak koliko je bilo zainteresovanih, a ukupno je bilo više od 50 direktnih korisnika. Evaluacija je pokazala nedostatak kontinuiranog pristupa, saradnje i dijaloga ka ženama preduzeticama (dok traje projekat do tada se realizuju aktivnosti – neophodno je pronaći održiv model, finansiranje i kontinuitet). Kao mane ovog projekta navode nedostajuća sredstva za kontinuiran rad na razvoju ženskog preduzetništva i širenju mreže članstva žena preduzetnica.

Projekat će biti nastavljen u izmenjenom obliku, a žele da formiraju forum – udruženje za žensko preduzetništvo na nivou republike.

2. Unija poslodavaca Vojvodine⁷⁹

Unija poslodavaca Vojvodine postoji u Novom Sadu od 2003. godine a samostalno radi od 2010. To je nestranačka i nevladina organizacija poslodavaca zasnovana na dobrovoljnom članstvu, koja štiti i zastupa interese poslodavaca sa teritorije AP Vojvodine. U cilju podrške ženskom preduzetništvu i RR realizovano je nekoliko projekata, mnogo više napisano, učestvovali su u pisanju i odabiru kandidatkinja za javni poziv Zavoda za ravnopravnost polova APV. Više godina rade na inicijativi za izmenu zakonskih propisa koji dovode do diskriminacije majki preduzetnica. Realizovali su nekoliko događaja vezanih za unapređenje ženskog preduzetništva i RR.

Kao najznačajniji projekat izdvajaju rad *Sekcije za razvoj ženskog biznis liderstva*⁸⁰ koja pokriva teritoriju Vojvodine i podrazumeva edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti, mentorstvo i istraživanje. Projekat je sproveden u 2020, 2021. i 2022. godini, a finansiran je iz sopstvenih sredstava i od strane Pokrajinskog sekretarijata za privredu i ravnopravnost polova. Do danas je u ovaj projekat uloženo 1.000 evra.

Projekat su kreirali jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Sve aktivnosti na projektu proizilaze iz Strategije razvoja Sekcije za razvoj ženskog biznis liderstva i njenog Akcionog plana. U konsultaciji sa članicama, one se inoviraju i proširuju. U pisanje Strateškog plana i kasnijim aktivnostima uključene su spoljne saradnice – ekspertkinje, kao i stručna služba i članice UPV.

Projekat je sproveden kroz organizovanje raznih događaja i promociju Sekcije, informisanje sadašnjih i potencijalnih članica putem društvenih mreža, slanje mejlova članicama i medijske nastupe Upravljačkog tima Sekcije. Po projektu je bilo 50 prijava za učešće, a direktnih korisnica je do sada 20. UPV ocenjuje da je interesovanje bilo zadovoljavajuće, te da su potrebni dodatni naponi i aktivnosti Unije, kako bi preduzetnice i vlasnice kompanija imale više informacija i interesa za pristupanje Uniji.

Korisnice programa su bile zadovoljne uslugama koje dobijaju od UPV, a kao najvažniji kvalitet projekta Unija poslodavaca Vojvodine navodi raspolaganje važnim i korisnim informacijama koje članice dobijaju blagovremeno, kao i mogućnost inicijativa i učešće u kreiranju zakonskih rešenja za unapređenje privrednog ambijenta. Slabost projekta je nedovoljna snaga organizacije.

Zbog toga planiraju da nastave projekat u izmenjenom obliku, uz unapređenje UPV koje bi dovelo do povećanja članstva i boljih rezultata.

79 <https://upv.org.rs/>

80 <https://upv.org.rs/liderke-u-biznisu/>

3. Unija poslodavaca Zrenjanina⁸¹

Unija poslodavaca Zrenjanina osnovana je 2005. godine u Zrenjaninu. Kao najvažnija postignuća u oblasti rodne ravnopravnosti i podrške ženskom preduzetništvu izdvajaju *osnivanje sekcije za žensko preduzetništvo, uspostavljanje nagrade „Žena za ženu“, uspostavljanje manifestacije kojom se promovise preduzetništvo – Dečija pijaca*. Učestvuju u kreiranju programa ekonomskog osnaživanja žena i podsticanja razvoja ženskog preduzetništva kroz finansijsku podršku u poslovanju na teritoriji grada Zrenjanina za 2022. godinu

Izdvojili su dva svoja programa:

- ▶ *Nagrada „Žena za ženu“* – ustanovljena je kako bi se povodom Osmog marta podsetilo na žene preduzetnice koje se bore na tržištu i koje privređuju i zapošljavaju i
- ▶ *„Dečija pijaca“* – promocija preduzetništva među najmlađima.

Programi se sprovode na teritoriji Zrenjanina i podrazumevaju edukaciju za preduzetništvo i afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti. Sprovedeni su u poslednje tri godine, a finansirani iz sopstvenih sredstava Unije. Do sada je u projekte uloženo 1.000 evra. Kao razlog za pokretanje ovih programa navode to što u povezivanju sa ženskim radnjama, preduzećima i zadrugama vide potencijal i interes svoje kompanije.

Programi su kreirani u skladu sa interesovanjima članica Unije, a u pitanju je promocija ženskog preduzetništva i generalno preduzetništva, a kampanja je vođena na društvenim mrežama. Unija poslodavaca Zrenjanina navodi da je interesovanje bilo zadovoljavajuće, a priroda aktivnosti njihovih programa je takva da se ne može brojčano iskazati koliko je bilo direktnih korisnica programa.

Evaluacija je pokazala da je potrebna konstantna edukacija i podrška ženama koje se bave preduzetništvom, ali je veliki problem što žene nisu spremne da ulažu sopstvena sredstva u takve aktivnosti i što nemaju dovoljno vremena za razvoj. Nisu svesne značaja edukacija i razmene informacija. Najvažnije povratne informacije iz kampanje *Žena za ženu* je da je preduzetništvo, kod većine, nužna stvar a ne izbor. Mada, posle određenog vremena, postaje način života. Unija navodi da je kvalitet programa to što je konačno pokrenut dijalog i razmenjene su informacije u vezi sa preduzetništvom. Najveća slabost je mali broj zainteresovanih, inertnost i nezainteresovanost članica.

Projekti će biti nastavljeni u izmenjenom obliku. U projektu *„Dečija pijaca“* ideja je da to bude redovna gradska manifestacija i da deca zajedno sa roditeljima učestvuju na radionicama i da na taj način uče šta je preduzetništvo. U Kampanji *Žena za ženu* ne planiraju velike promene. Ideja je da redovno ističu najbolje među preduzetnicama i da promovisu žensko preduzetništvo.

KOMPANIJE

1. Lidl Srbija K.D⁸²

Lidl je strana kompanija koja posluje u Srbiji od 2018. godine i bavi se trgovinom na malo u ne-specijalizovanim prodavnicama. Kompanija je potpisnik WEP (Women's empowerment Principles) čime je definisala svoju nameru da podržava žene⁸³ koje su zaposlene kako u kompaniji tako i u lancima snabdevanja. Primenom ovih principa kompanija Lidl postiže da:

- se veliki broj zaposlenih žena nađe na rukovodećim pozicijama na nivou srednjeg i višeg menadžmenta,
- kompanija radi sa standardizovanim platnim strukturama koje su zasnovane na objektivnim kriterijumima kao što su profesionalno iskustvo, kvalifikacije i veštine,
- promoviše politike jednakih prilika svojih partnera, uključujući i dobavljače.

Projekat *Snažne.Hrabre.Važne*.⁸⁴ ima za cilj pružanje podrške ženama preduzetnicama nudeći mogućnost plasmana robe u okviru jedne akcijske nedelje u Lidlovim maloprodajnim objektima i uz odgovarajuću promociju proizvoda i samih preduzetnica. Projekat se sprovodi na teritoriji cele Srbije i osim spomenutog plasmana proizvoda u Lidlovim objektima, ima za cilj afirmaciju ženskog preduzetništva.

Projekat se sprovodi u 2022. godini i finansiran je iz sopstvenih sredstava. Na ovakav korak su se odlučili jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Deo je nacionalne strategije održivog poslovanja u nabavci i pripada oblasti „Fer poslovanje“. Ocenjen je i odobren od strane Lidl international, i nije uključivao angažovanje stručnjaka.

Za projekat *Snažne.Hrabre.Važne*. učesnice su putem konkursa bile pozvane da pošalju prijavu i uzorke proizvoda sa kojima žele da učestvuju. Poziv je upućen svim ženama preduzetnicama čiji proizvodi pripadaju oblasti prehrane ili sredstava za održavanje lične higijene. Konkurs je komuniciran putem društvenih mreža, tradicionalnim marketinškim kanalima (OOH oglašavanje), putem medija (radio i štampani mediji), na sajtu kompanije i putem Lidl onlajn letka. Među više desetina prijava odabrano je 26 preduzetnica sa više od 30 proizvoda koji postaju dostupni potrošačima u svim Lidlovim prodavnicama u okviru jedne tematske nedelje (oktobar 2022). Odabrane preduzetnice kroz saradnju sa Lidlom stiču iskustvo u plasiranju robe u ovom tipu maloprodaje, povećavaju vidljivost proizvoda u više od 60 prodavnica i učvršćuju svoje poslovanje.

82 <https://www.lidl.rs/>

83 <https://kompanija.lidl.rs/nasa-odgovornost/principi-za-osnazivanje-zena>

84 <https://www.lidl.rs/pravilnik-zene-preduzetnice>

2. Erste Banka⁸⁵

Erste Banka je najstarija finansijska institucija u zemlji, osnovana 1864. godine kao prva štedionica (Novosadska štedionica). Tokom 2005. godine, Novosadska banka je postala član Erste Grupe, koja je osnovana 1819. godine kao prva štedionica u Austriji. Mrežu Erste Banke u Srbiji danas čini 87 poslovnica za rad sa stanovništvom, kao i četiri komercijalna centra, u okviru kojih preko 1.200 zaposlenih opslužuje više od 500.000 klijenata.

Erste Grupa definiše diverzitet i inkluziju kao sastavni deo svoje korporativne strategije i to svoje opredeljenje jasno navodi u svojoj misiji i Kodeksu poslovnog ponašanja. Grupa aktivno promovise radno okruženje bez diskriminacije i mobinga i ceni rad i vrednost svakog pojedinca bez obzira na rod, starost, invaliditet, bračno stanje, seksualnu orijentaciju, boju kože, versku ili političku pripadnost, etničko poreklo, nacionalnost ili neki drugi aspekt koji nije u vezi sa njegovim ili njenim zaposlenjem.

Erste Grupa je sprovela niz inicijativa za podršku razvoju ženskog liderstva. Širom Grupe, više od 60% su zaposlene žene, a preko 25% su žene na najvišim menadžerskim pozicijama. Ovi procenti za Erste Banku u Srbiji su znatno viši. Na nivou grupe je formiran i Erste Women's HUB sa ciljem da žene – kolegice iz svih sedam zemalja u kojima posluje Grupa – spoji i poveže kroz deljenje znanja, razmenu iskustava i na taj način dovede do međusobnog osnaživanja. Četvrtu godinu zaredom Erste Grupa je izabrana u Blumbergov Indeks rodne ravnopravnosti. Erste Grupa se nalazi među 418 kompanija iz 45 zemalja širom sveta koje su uključene u Blumbergov Indeks rodne ravnopravnosti (GEI) za 2022. godinu.

S obzirom na to da Erste Banka rodnu ravnopravnost postavlja kao jedan od nosećih stubova poslovanja, odlučila je da kroz svoju imidž kampanju da prostor i predstavi ovu važnu temu našeg društva. Pod svojim poznatim sloganom *#verujusebe*, Banka je u 2021. godini predstavila kampanju *Našoj zemlji su potrebne žene koje veruju u sebe. I banka koja veruje u njih*. Ova kampanja je dala prostor da tri izuzetne žene ispričaju svoje životne priče. Mlady naučnici sa novosadskog Tehnološkog fakulteta, doktorki Aleksandri Cvetanović, čiji je istraživački rad prepoznat širom sveta, Marini Gunjači – dreserki i koordinatorki konja u filmskoj i televizijskoj industriji, i Andrei Lukači Pap, jedinoj ženi koja se zvanično bavi kovačkim i bravarskim zanatom, zajedničko je to što su postale upravo ono o čemu su kao devojčice sanjale. Njihova strast i entuzijazam imaju neverovatnu snagu da inspirišu nove generacije mladih i stoga je Erste Banka odlučila da ispriča njihove priče ne samo kroz televizijski spot, već i kroz tri zasebna dokumentarna filma i da ih na taj način podrži na putu daljih uspeha. Time što srcem i dušom rade posao koji su odabrale, nametnule su se kao najlogičniji nastavak priče na temu *#verujusebe*⁸⁶

Erste Grupa je pokrenula 2016. godine program socijalne banke pod imenom *Korak po korak* koji podržava finansijsko opismenjavanje i inkluziju celog društva i približava bankarske usluge društvu u najširem smislu te reči. Program je pokrenut u svim zemljama u kojima Erste Grupa posluje sa ciljem da se podrže startup firme, socijalna preduzeća, organizacije civilnog društva koje doprinose pozitivnim ekonomskim i društvenim promenama, kao i pojedinci, fizička lica s malim prihodima koji žele da poboljšaju svoju ekonomsku situaciju. Jedinstvenost programa je u njegovoj kompleksnoj podršci koja podrazumeva finansijsku (kreditnu), edukativnu (potpuno besplatnu) i mentorsku podršku. U okviru ovog programa ima dosta preduzetnica, kao i firmi koje zapošljavaju žene iz ugroženih kategorija čime se osnažuje ova grupa društva.

85 <https://www.erstebank.rs/>

86 <https://www.erstebank.rs/sr/verujusebe>

Takođe, Banka je pokrenula *seriju edukativnih programa za početnice u biznisu* sa partnerima i ekspertima, kao i za one koje su želele da steknu dodatna znanja i veštine, ili razmene iskustva iz oblasti: pisanja biznis plana, finansija u biznisu, istraživanja tržišta, korišćenja društvenih mreža za promociju i prodaju i sl. U 2022. godini održane su četiri zanimljive i interaktivne radionice.

Erste Banka, dodatno, godinama podržava različite programe koji osnažuju žene. U poslednjih godinu dana su podržali veoma različite inicijative od kojih navode neke: Banka je kao jedan od ključnih partnera podržala projekat *Novi Sad Evropska prestonica kulture sa posebnim akcentom na luk Heroine*⁸⁷ koji je upravo bio posvećen ženskom stvaralaštvu, postignućima i uspesima. Ovaj luk realizovao je brojne naučne, kulturne i umetničke programe posvećene podsećanju na žene koje su svojim znanjem, kreativnošću, sposobnošću i upornošću kroz našu istoriju pomerale granice i ispisivale neke nove stranice nauke, kulture i umetnosti. Banka je podržala osnaživanje devojčica i njihovo dalje usavršavanje kroz *Dan devojčica u IKT sektoru*⁸⁸ koji je realizovalo Udruženje poslovnih žena. Podržali su međunarodnu konferenciju „*Biznis na štiklama*“ posvećenu ženama preduzetnicama iz regiona, održanu u Novom Sadu, kao i neke druge slične programe.

Programi su sprovedeni poslednje tri godine, na teritoriji cele Srbije, a podrazumevali su edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti, mentorstvo i oformljena je posebna kreditna linija „Korak po korak“. Banka je programe finansirala iz svojih sredstava. Na ove programe su se odlučili jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu.

Program *Korak po korak* definisan je nakon opsežnog istraživanja preduzetništva u Srbiji. *Marketinška kampanja* kojom su podržali žene je imala za cilj da pokaže snagu žene u svakodnevnom životu, svim njenim ulogama, izboru profesije i svemu što nju čini ispunjenom i srećnom. To je i postignuto velikom gledanošću i lavinom pozitivnih reakcija. *Edukacije i mentorstvo preduzetnika* je nešto što Banka radi već dugi niz godina, a od 2022. su posebno definisali i *radionice usmerene na žensko preduzetništvo*, kao prirodan sled ove kampanje. Saradnjom sa profesionalnim udruženjima usmerenim na žensko preduzetništvo procenjuju koje edukativne programe da dodatno sponzorski podrže.

Interesovanje za programe Erske Banke je bilo zadovoljavajuće. Evaluacije su pokazale da je podrška u smislu edukacije, razmene znanja i povoljnih izvora finansiranja važna i potrebna. Programe će nastaviti da sprovode u postojećem obliku.

87 <https://novisad2022.rs/heroine-2/>

88 <https://poslovnzene.org.rs/dan-devojica-u-ikt-sektoru/>

3. Kompanija IKEA⁸⁹

Kompaniju IKEA je 1953. osnovao Ingvar Kamrad, prvobitno kao prodaju putem kataloga, u šumovitom gradu Älmhult, u Švedskoj. Danas je to globalni brend za uređenje doma koji predstavlja povoljne cene, dizajn i udobnost za ljude širom sveta. IKEA posluje u Srbiji od 2017. godine.

U ovoj kompaniji ističu da je rodna ravnopravnost jedan od njihovih strateških prioriteta u oblasti saradnje za zajednicom i omogućavanja boljeg svakodnevnog života za što veći broj ljudi. U okviru ove oblasti kompanija sprovodi brojne interne i eksterne programe. Interni fokus odnosi se na unapređenje položaja žena na liderskim pozicijama, povećanje plate, benefite tokom porodiljskog odsustva za oba pola, sigurne linije i fond solidarnosti za žene koje trpe nasilje u porodici i slično. Eksterni fokus je najviše na podršci ženama žrtvama nasilja kroz opremanje prostora koji im pružaju utočište, podsticanju ženskog preduzetništva kroz program *Ja sam ODVAŽNA*⁹⁰ i podršku organizacijama koje za cilj imaju unapređenje položaja žena u društvu.

Kao program koji je usmeren ka ženskom preduzetništvu u upitniku su izdvojili program *Ja sam odvažna*, a koji podrazumeva finansijsku podršku ženama preduzetnicama kroz mini grantove. Program se sprovodi na teritoriji cele Srbije i podrazumeva davanje subvencija/bespovratnih sredstava preduzetnicama za razvoj biznisa. Godine u kojima se sprovodi program su 2020. i 2022. a u njega ulažu vlastita sredstva. U upitniku su naveli da precizne podatke o dosadašnjim ulaganjima u ovaj projekat imaju kolege iz Fondacije „Ana i Vlade Divac“. Fondacija je navela da je u ovom projektu, osim IKEA-e, donator i Mastercard i do sada je u njega uloženo 100.000 evra.

Ovaj projekat su pokrenuli jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Program je kreiran u saradnji sa timom Fondacije „Ana i Vlade Divac“, a sproveden je davanjem novčanih sredstava.

IKEA navodi da je interesovanje za projekat bilo zadovoljavajuće, a za sve detaljnije podatke nas usmeravaju na Fondaciju „Ana i Vlade Divac“. Oni su u odgovorima u istom ovom upitniku naveli da je u proseku bilo oko 150 prijava po ciklusu, a do sada je bilo 15 direktnih korisnica. Korisnice su istakle da je projekat značajan zbog prilagođavanja pomoći njihovim realnim potrebama. Fondacija navodi da je najvažniji kvalitet programa obilazak preduzetnica pre same podrške i izbora, a njegove slabosti su kontinuitet i evaluacija.

Program će biti nastavljen u istom obliku.

89 <https://www.ikea.com/>

90 <https://www.divac.com/jasamodvazna2022>

MEĐUNARODNE ORGANIZACIJE

1. OEBS Misija u Srbiji⁹¹

Misija OEBS postoji u Srbiji od 2001. godine. U radu sa nezavisnim telima Republike Srbije koja se bave ljudskim pravima, kao i državnim i lokalnim institucijama i organizacijama civilnog društva, Misija vodi određen broj aktivnosti kako bi uvela pitanja iz oblasti rodne ravnopravnosti u javnu politiku i praksu. Takođe, Misija podržava program mentorki za mlade žene – pogotovo iz romske zajednice – kako bi im pomogla pri izboru karijere, organizuje letnju školu jednom godišnje i podržava Skupštinu i Žensku parlamentarnu mrežu u nastojanjima da nadgledaju primenu zakona iz oblasti rodne ravnopravnosti.

U 2020. godini organizovali su *trening za preduzetnice i pomoć pri promeni poslovanja usled krize izazvane koronavirusom*. Ističu i njihov *mentoring program za žene* pošto često među polaznicama imaju žene preduzetnice, kao i žene koje žele da pokrenu svoj posao. Na taj korak su se odlučili jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu.

Projekti su sprovedeni poslednje tri godine na teritoriji cele Srbije, a finansirani su iz budžeta Misije OEBS. Uključene su bile stručnjakinje i zajedno su kreirali program/projekat.

Projekat obuke za preduzetnice bio je namenjen preduzeticama, a program mentorstva je otvoren za sve žene. Informisanje je rađeno preko socijalnih mreža, outreach sastanaka i prenošenja iskustava prethodnih učesnica.

Misija OEBS ističe da je interesovanje bilo veliko. Program mentorstva traje 12 godina tako da tačan broj prijavljenih nemaju. Obuku za preduzetnice su organizovali za sve prijavljene pošto se održavala onlajn. Do sada je bilo 330 korisnica programa i sve su pohvalile oba projekta.

Tri su bitna aspekta mentorskog programa, kao i obuke za preduzetnice: rad sa mentorkom, obuke i umrežavanje.

Projekti će biti nastavljeni u izmenjenom obliku, u skladu sa rezultatima završne evaluacije.

2. Agencija UN za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN WOMEN)⁹²

UN Women je međunarodna organizacija koja se bavi rodnom ravnopravnošću i osnaživanjem žena, a u Srbiji postoji od 2010. godine. Kao neka od ključnih postignuća u Srbiji predstavljaju: podršku unapređenju zakonodavnog i strateškog okvira za rodnu ravnopravnost (novi zakon o RR, nova Nacionalna strategija i prateći Akcioni plan), preko 4.000 žena je ekonomski osnaženo, počev od 2018. godine, u cilju nalaženja posla, pokretanja biznisa, pripremljena prva analiza u Srbiji na temu ekonomske vrednosti neplaćenog rada itd.

UN Women nema projekat koji je isključivo usmeren na podršku ženskom preduzetništvu, ali kroz EU projekat, počev od 2018. godine, radi na *ekonomskom osnaživanju žena*, pre svega kroz dodelu bespovratnih sredstava OCD za unapređenje položaja žena na tržištu rada, podršku uspostavljanju i/ili razvoju biznisa itd.

91 <https://www.osce.org/sr/mission-to-serbia>

92 <https://eca.unwomen.org/en>

Projekat *ekonomskog osnaživanja* bio je namenjen ženama sa teritorije cele Srbije, a podrazumevao je edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti, mentorstvo i dodelu bespovratnih sredstava OCD koje dalje podržavaju preduzetnice i one koje to žele da postanu. Projekat je realizovan 2021. i 2022. godine, a sredstva je obezbedila Evropska unija. Za komponentu ekonomskog osnaživanja žena uloženo je oko 600.000 evra od 2018. do 2022. godine.

Za ovaj projekat su se odlučili jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Program su kreirali na osnovu sopstvene ekspertize, uz konsultacije sa relevantnim vladinim institucijama i OCD. Sproveden je kroz davanje bespovratnih sredstava.

UN Women ističe da je interesovanje za ovaj projekat bilo zadovoljavajuće. Na poslednjem konkursu iz 2021. godine ukupno je bilo 19 prijava od kojih je šest odobreno. Do sada je bilo oko 4.000 direktnih korisnica. Korisnice su po završetku programa istakle da je potrebno osigurati kontinuitet podrške, povećati obuhvat žena koje će dobiti podršku za uključjenje na tržište rada, staviti akcenat na ranjive grupe pošto one često nisu podržane od strane drugih partnera.

Program će nastaviti i narednih godina. Planiraju da pronađu strateške partnere za dugoročniju podršku, da osiguraju usluge koje su što više u skladu sa potrebama konkretnih ciljnih grupa (to se najviše odnosi na ranjive kategorije žena), da pronađu modele da se što više žena motivišu i da osiguraju podršku ženama iz devastiranih i ugroženih delova Srbije.

DRUGE NEVLADINE ORGANIZACIJE I FONDACIJE

1. Evropski pokret u Srbiji⁹³

Evropski pokret u Srbiji postoji od 1992. godine, sa sedištem u Beogradu. Dvanaest godina zaredom realizuje projekat *Podeli svoje znanje*⁹⁴ – mentorski program za žene u cilju profesionalnog i ličnog osnaživanja žena, izgradnji mreže liderki u različitim oblastima i jačanja solidarnosti i položaja žena u društvu. Podršku pružaju Ambasada SAD i OEBS Misija u Srbiji, koje su i finansirale projekat.

Projekat *Podeli svoje znanje* se sprovodi na teritoriji Srbije i uključuje edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti i mentorstvo. Sprovodio se poslednje tri godine. Za 12 godina u ovaj projekt je uloženo oko 250.000 evra.

Za ovaj projekat su se odlučili jer žensko preduzetništvo vide kao važnu strategiju emancipacije i postizanja ekonomske nezavisnosti žena. Program je 2010. godine izgrađen na temelju dobrog primera prakse iz Sjedinjenih Američkih Država koji je ukazivao na potencijal mentorskog rada u izgradnji ženskih liderskih mreža. Učesnice iz sveta biznisa su vrlo brzo potvrdile da je program preko potreban u svim sferama, a naročito u sferi biznisa i preduzetništva koja je 2010. godine bila dominantno muška sfera i generalno nerazvijena u društvu. Uspostavljanje metodologije za kreiranje mentorskih parova, okvir za rad i praćenje napretka u okviru mentorske komponente su srž projekta. Dodatno, za izgradnju društvene kohezije, jačanja solidarnosti i

93 <https://www.emins.org/>

94 <https://www.emins.org/podeli-svoje-znanje/>

unapređenja znanja i kapaciteta učesnica, organizovane su grupne aktivnosti jednom mesečno u vidu radionica u profesionalnim oblastima rada, okruglih stolova o rodnoj ravnopravnosti, studijskih poseta ženskim organizacijama/preduzećima i mentorskih šetnji i promocija u cilju afirmacije.

Evropski pokret ističe da je interesovanje bilo veliko. Kao primer navode da je prošle godine bilo 70 zainteresovanih, prethodne 90, a projektom je planirano oko 20 učesnica. Do sada je bilo oko 520 direktnih korisnika projekta. Kao najvažniji kvalitet projekta ističu diverzitet u zanimanjima koji nosi potencijal za saradnju i umrežavanje, kao i strukturu programa koja daje smernice i okvire za rad, a ostavlja prostor za prilagođavanje dinamike učesnicama i kreativnost.

Projekat će biti nastavljen. Kada su u pitanju neke promene, one će biti u metodologiji grupnog rada – potrebno je unaprediti okvire za realizaciju radionica i prilagoditi savremenim potrebama – jednodnevna radionica je naporna i neefikasna forma u novim uslovima, potreban je vremenski kraći rad u kontinuitetu. Takođe, unaprediće uslove za razvoj programa u regionu WB6, što je otpočeto uključivanjem već dve generacije mentorina (učesnica) iz BiH.

2. Kolping Društvo Srbije⁹⁵

Kolping je međunarodno udruženje osnovano 1850. godine u Nemačkoj (Kelnu) i obuhvata snažnu globalnu zajednicu koja deluje u više od 60 zemalja. Kolping Društvo Srbije ima sedište u Novom Sadu, a u našoj zemlji je prisutno od 2001. godine.

Osluškujući potrebe društva i zajednice, a vodeći se osnovnim principima osnivača, Adolfa Kolpinga, organizacija teži da razvija inicijative i realizuje projekte, s namerom da time doprinese pozitivnim promenama u lokalnoj zajednici, kroz razvoj pojedinaca, podršku starijima i osnaživanje marginalizovanih grupa.

Rodnom ravnopravnošću Kolping Društvo Srbije se bavi od 2016. godine podrškom žena na ruralu kroz *organizovanje edukativno okupacionih radionica i grupa podrške na području opštine Kikinda*. Žene su usavršavale veštine šivenja, dekupaža, nege starijih, ali i provodile zajedničko slobodno vreme.

Kolping je u ciklusu programa 2018-2022. organizovao konferenciju „*Podrška ženama preduzetnicama*“ koju je posetilo 50 učesnika iz cele Srbije.

Organizovane su *grupe podrške za žene u ruralnim područjima* u oblasti razvoja veština, ali i obrazovanja, u Novom Sadu je tokom dve godine realizovana grupa podrške za preduzetnice pod nazivom Emocionalna inteligencija.

Dato je šest beskamatnih zajmova preduzetnicama u iznosu od 1.000 do 3.000 evra u dinarskoj pritivrednosti za razvoj gazdinstava i preduzetničkih radnji.

Urađeno je *istraživanje o potrebama preduzetnica za vreme korone*.

Sproveden je program *Žene meda* u cilju podrške pčelarkama i mladima koji ulaze u svet pčelarstva.

95 <https://kolping.rs/>

Organizovana je kampanja *Snažna, srdačna, inovativna, ravnopravna* u cilju menjanja pogleda na osobine kojima se najčešće opisuju žene.

Program koji su izdvojili u upitniku je *ekonomsko osnaživanje žena*. Program je obuhvatao finansijsku podršku ženama u obliku beskamatnih zajmova preduzetnicama, edukativnu podršku kroz učenje veština i usavršavanje znanja, psihološku podršku datu kroz grupe podrške različitim grupama žena i informativnu usmerenu ka opštoj javnosti (istraživanje i PR kampanja). Sproveden je na teritoriji Vojvodine, uz sredstva iz budžeta lokalnih samouprava (Novi Sad, Kikinda), program Ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj i donatorstva. Do sada je u projekat uloženo 48.000 evra.

Za ovakav program su se odlučili jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu. Program je prvobitno kreiran na osnovu potreba članstva u lokalnim sredinama i u želji da se doprinese ostvarenju njihovih ciljeva. Zatim je program razvijan oslanjajući se na nalaze istraživanja koji su tokom poslednjih deset godina urađeni na republičkom i međunarodnom nivou. Kroz program je omogućena, pre svega, edukativna i finansijska podrška usmerena ka preduzetnicama u razvoju i onima koje već neko vreme rade (imaju registrovano preduzeće). Do preduzetnica se stizalo ličnim kontaktima i putem društvenih mreža.

Ističu da je zainteresovanost za program bilo veliko, jer je prijavljenih najčešće bilo dva-tri puta više od kapaciteta kojima su u tom trenutku raspolagali. Do sada je kroz program prošlo oko 500 žena. Evaluacija je pokazala da su ovakvi programi potrebni, i potrebno je da budu besplatni, odnosno dostupni širem krugu žena. Korisnice su navele i da postoji potreba za boljom informisanošću o programima koji postoje. Kolping ističe da je najvažniji kvalitet programa njegova kontinuiranost i razrada, što pruža mogućnost razvoja i odgovora na predviđene i nepredviđene izazove. Imajući u vidu i samu temu rodne ravnopravnosti koja utiče na sve aspekte društva, potrebno je i na raznovrsne načine odgovoriti na istu. Osnovna slabost je odgovor na izazov koji se tiče raznolikosti grupe žena kao preduzetnica, te potreba da se ta široka ciljna grupa suzi da bi efekti rada bili dugoročniji.

Program će biti nastavljen u izmenjenom obliku – biće mu dodata mogućnost obavljanja prakse, koja bi mladim ženama dala potrebno iskustvo, a preduzetnicama koje duže vreme rade mogućnost širenja svoje radne snage i isprobavanja drugačijih modela rada.

3. Fondacija Ana i Vlade Divac⁹⁶

Fondacija „Ana i Vlade Divac“ osnovana je 2007. godine u Beogradu kao nezavisno i neprofitno udruženje sa ciljem da pomogne građanima, posebno izbeglim i raseljenim licima, u praktičnom rešavanju njihovih životnih i egzistencijalnih problema sa posebnim akcentom na rešavanju njihovih stambenih pitanja. Prioriteti Fondacije u narednom periodu su projekti koji imaju za cilj zapošljavanje, prvenstveno mladih ljudi i žena, kroz dodelu grantova za pokretanje ili unapređenje sopstvenog posla, kao i mentorsku podršku. Pored toga, Fondacija nastavlja da radi na stvaranju uslova za bolje odrastanje dece i mladih, kroz obnovu vrtića, škola i sportskih terena i sala, jačanje aktivizma mladih. Fondacija „Ana i Vlade Divac“ je do sada kroz program za ekonomsko osnaživanje i podsticaj zapošljavanju podržala osnivanje i razvoj 1.000 mikro preduzeća, poljoprivrednih gazdinstava, socijalnih preduzeća i biznisa koje vode žene.

Kao rezultat njihovih aktivnosti u oblasti unapređenja uslova za zapošljavanje i razvoj preduzetništva, u saradnji sa IKEA Srbija i Mastercard pokrenuli su zajednički projekat *Ja sam ODVAŽNA!*⁹⁷ usmeren na podršku ekonomskom osnaživanju žena u Srbiji. Projekat ima za cilj da doprinese poboljšanju položaja žena u radnom i društvenom okruženju, gradeći ravnopravnost žena i kod kuće. Posebni ciljevi projekta su:

- 1) Otvaranje novih radnih mesta za žene kroz davanje grantova i mentorsku podršku,
- 2) Povećanje kapaciteta i veština žena za aktivno angažovanje i učesće na tržištu rada,
- 3) Podizanje svesti javnosti i pokretanje javne rasprave o rodnoj ravnopravnosti, održivom razvoju i međusektorskoj saradnji.

Projekat je sproveden 2020. i 2022. godine na teritoriji cele Srbije, a uključivao je davanje subvencija/bespovratnih sredstava preduzeticama za razvoj biznisa, edukaciju za preduzetništvo, afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti, mentorstvo i istraživanje. Finansiran je iz donatorskih sredstava, a donatori su bili Ikea Srbija i Mastercard. Do sada je u ovaj projekat uloženo 100.000 evra.

Projekat *Ja sam ODVAŽNA!* je pokrenut jer nastoje da odgovore na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu. Kreiran je u odnosu na prethodno iskustvo u realizaciji sličnih programa i prioritete donatora.

Fondacija „Ana i Vlade Divac“ ističe da je interesovanje za projekat bilo veliko. U proseku je bilo oko 150 prijava po ciklusu, a do sada je bilo 15 direktnih korisnica. One su istakle da je projekat značajan zbog prilagođavanja pomoći njihovim realnim potrebama. Fondacija navodi da je najvažniji kvalitet programa obilazak preduzetnica pre same podrške i izbora, a njegove slabosti su kontinuitet i evaluacija.

Program će biti nastavljen u istom obliku.

3.3.1 Rezultati analize (kvantitativni i kvalitativni):

- Organizacije koje su odgovorile na upitnik po pravilu imaju bogato iskustvo u bavljenju pitanjima rodne ravnopravnosti, ekonomskog položaja žena i ženskog preduzetništva i pristupaju programima i projektima studiozno, uz praćenje međunarodnih i domaćih dokumenata i korišćenje stručne podrške,
- Među razlozima za pokretanje programa i projekata dominiraju dva – prepoznavanje ženskog preduzetništva kao važne strategije emancipacije i postizanja rodne ravnopravnosti (40,9%) i potreba da se odgovori na potrebe preduzetnica i onih žena koje to žele da postanu (40,9%),
- Više od polovine programa i projekata (54,5%) obuhvaćenih izveštajem realizovana je na teritoriji cele Srbije, a po približno četvrtina (22,7%) na re-

gionalnom (Vojvodina, Moravički i Šumadijski okrug) i na lokalnom nivou (Zrenjanin, Niš, Čačak, Novi Sad, Kragujevac, Sombor, Kikinda, Užice...),

- Od aktivnosti u programima i projektima dominirale su: edukacija za preduzetništvo (68,2%), kampanje i različiti oblici promocije ženskog preduzetništva (63,6%), dodela subvencija/bespovratnih sredstava za startup i razvoj biznisa (54,5%), mentorstvo (45,5%), istraživanja i analize (22%),
- U strukturi finansijskih sredstava za projekte i programe u 2020. godini 50% su činila donatorska sredstva (EU, IPA, USAID, OSCE, UN agencija, GIZ, ambasade pojedinačnih EU zemalja i dr.), 31,8% budžetska sredstva (sa svih nivoa), 18,2% vlastita sredstva nosilaca programa/projekata i 31,8% sredstva iz drugih izvora. U 2021. donatorska sredstva pala su na 40,9%, sredstva iz javnih budžeta ostala su na istom nivou od 31,8%, vlastita sredstva porasla su do nivoa od 27,3%, a sredstva iz drugih izvora činila su 18,2%. U 2022. godini donatorska sredstva činila su 36,4%, sredstva iz javnih budžeta 31,8%, vlastita 31,8% i sredstva iz drugih izvora 22,7%,
- Prema iskazanim podacima, u programe i projekte 16 organizacija u ovom periodu investirano je 9.528.734 evra (u šest slučajeva podaci nisu dati ili nisu iskazani)⁹⁸,
- Prema prikazanim podacima, u 18 programa i projekata bilo je oko 14.500 korisnica (dominiraju korisnice obuhvaćene programima i projektima informisanja, savetovanjama, edukacije i promocije, a potom one koje su bile korisnice finansijske podrške – subvencija i kredita). U četiri slučaja broj korisnica nije iskazan⁹⁹,
- Interesovanje za programe ocenjeno je kao *zadovoljavajuće* u 50% slučajeva i kao *veliko* u istom procentu (ni u jednom slučaju - *ispod očekivanja*),
- Rezultati su u potpunosti evaluirani kod 31,8% ispitanih, delimično evaluirani kod 36,4%, a evaluacija je izostala u 31,8% slučajeva,
- Povratne informacije od korisnica dobijene su u celosti u 50% programa/projekata, delimično u 40,9% i nisu dobijene u 9,1% programa/projekata. Dominiraju zadovoljstvo i pohvale korisnica, kao i konstruktivni predlozi za poboljšanja,
- Program/projekat će u postojećem obliku biti nastavljen kod 45,5% ispitanih organizacija/ institucija/kompanija, u izmenjenom/unapređenom obliku biće nastavljen u 45,5% slučajeva, a u 9% slučajeva program/projekat neće biti nastavljen,

98 Iskazani podatak treba uzeti sa ograntom jer nije uključio sve organizacije, institucije i kompanije obuhvaćene istraživanjem

99 Iskazani podaci predstavljaju ukupni zbir korisnica i uključuju i širi spektar korisnica ekonomskog osnaživanja

- Ispitanice uočavaju da je preduzeticama, naročito početnicama u biznisu, potrebna sveobuhvatna pomoć, da pozitivne prakse treba širiti i prenositi u druge delove zemlje, da broj programa treba da bude veći, kao i da budu prilagođeni različitim grupama žena,
- Kada je reč o unapređenju programa i projekata, ispitanice navode da će raditi: na većoj vidljivost i dostupnosti programa, poboljšanju i inoviranju konkursa, proširenju vrsta podrške, pronalaženju strateških partnera, privlačenju novih korisnika, uvođenju novih oblika podrške za preduzetnice (koje odgovaraju za njihove potrebe), obezbeđivanju dodatnih sredstava i sl.

3.3.2 Zapažanja

- Kod institucija, kompanija i organizacija koje su učestvovala u ovom segmentu istraživanja dominira odgovoran pristup, kako u kreiranju tako i u sprovođenju i praćenju efekata programa i projekata podrške. Bilo bi od velike važnosti održati kontinuitet, a tamo gde je moguće proširiti aktivnosti i povećati raspoloživa sredstva za realizaciju programa/projekata u narednim godinama.
- Uspostavljanje partnerstva u projektima i programima podrške između različitih aktera su prilika za sinergijsko delovanje i veću efektivnost u podršci ženskom preduzetništvu, što je i ovo istraživanje pokazalo. Bilo bi dragoceno pokrenuti platformu za razmenu iskustava u sprovođenju programa/projekata, informisanje, učenje, povezivanje i uključivanje novih (vladinih i nevladinih aktera) stručnjaka i donatorske zajednice u buduće aktivnosti na jačanju ženskog preduzetništva u Srbiji.
- Imajući u vidu složenost ekonomskog i socijalnog trenutka i posledice postkovid krize i krize izazvane ratom u Ukrajini, kapacitet organizacija, institucija i kompanija koje su razvile programe i projekte podrške ženskom preduzetništvu treba uključiti u kreiranje i sprovođenje mera pomoći.

4. Zaključci i preporuke

4.1 ZAKLJUČCI

Karakteristike ženskog preduzetništva u Srbiji

Prodor žena u sferu preduzetništva predstavlja značajan korak na putu emancipacije i sticanja ekonomske nezavisnosti. Od 2000. godine do danas beleži se kontinuirani rast ženskih biznisa. Žene u Srbiji su vlasnice nešto manje od trećine preduzetničkih radnji i vlasnice i suvlasnice oko četvrtine privrednih društava.

Žensko preduzetništvo i njegov razvoj treba posmatrati u kontekstu izraženih rodnih nejednakosti koje odlikuju srpsko društvo u celini. S tim u vezi treba imati u vidu da, iako su trendovi u pogledu osnivanja ženskih biznisa pozitivni, ipak i dalje:

- 99% ženskih firmi se nalazi u zoni mikro i malih preduzeća (sa manje od 10 zaposlenih),
- žene se dominantno bave porodičnim poslovima i to u niskoprofitnim (tradicionalnim) sektorima kao što su zanatstvo, trgovina na malo, zdravstvo, obrazovanje, turizam, socijalne i druge usluge,
- kada je reč o obliku organizovanja, najčešće se opredeljuju za preduzetničke radnje, posebno osetljive na prekid i smanjenje obima poslovnih aktivnosti,
- posluju uglavnom na lokalnom tržištu, a vrlo retko izvoze,
- imaju mali uticaj u biznis zajednici i nedovoljno utiču na kreiranje privrednog ambijenta i ekonomske politike (retko su u upravljačkim telima strukovnih i poslodavačkih udruženja, poslovnih asocijacija, privrednih komora i sl.),
- ranjivost ženskih biznisa se posebno ispoljava u vremenu kriza (kakva je izazvana pandemijom COVID-19 i aktuelna, izazvana ratom u Ukrajini).

Prepreke i problemi sa kojima se suočavaju svi preduzetnici (bez obzira na pol)

- Uočava se jaz između javno proklamovanih stavova i praktičnih politika usmerenih na preduzetništvo,
- ne postoji strateška, dosledna i kontinuirana podrška preduzetništvu,
- poreski sistem nije u funkciji razvoja i stimulisanja preduzetništva (preveliki porezi i doprinosi, preveliki iznosi paušala za pojedine delatnosti),
- PDV se naplaćuje bez obzira na realizaciju naplate potraživanja,
- preduzetnici/e su opterećeni prevelikim parafiskalnim nametima,
- ne postoje poreske i druge olakšice za *startup* (u prve tri godine poslovanja),
- inspeksijske i druge javne službe ne obavljaju u dovoljnoj meri savetodavnu ulogu i nisu okrenute potrebama preduzetnika/ca,

- preduzetnici/e, naročito oni koji su u sistemu paušalnog oporezivanja, nemaju jednak tretman kod banaka i drugih finansijskih institucija kao vlasnici/e privrednih društava.

Specifične prepreke i problemi sa kojima se suočavaju žene preduzetnice

- Žene, ukupno gledano, poseduju manje resursa: uštedevine, nekretnina, socijalnog kapitala, što otežava pokretanje biznisa i pristup izvorima finansiranja,
- najčešće ne poseduju dovoljno preduzetničkih znanja i veština. Kada zakorače u preduzetničke vode nedovoljno se informišu, edukuju, umrežavaju i udružuju,
- opterećuju ih štetni obrasci funkcionisanja proizašli iz podređene pozicije u društvu i stereotipna podela uloga (nedostatak samopouzdanja, nesigurnost, prevelika empatija, potreba za stalnim dokazivanjem),
- najčešće su preopterećene poslovima u privatnoj sferi života, kao što je briga o deci, starima i bolesnima,
- preduzetnice su u odnosu na druge zaposlene žene diskriminisane u pogledu korišćenja porodiljskog odsustva, kao i nadoknade za bolovanje tokom trudnoće i porodiljskog odsustva,
- programi podrške preduzetništvu najčešće su kreirani tako da značajan broj preduzetnica ne ispunjava uslove za apliciranje,
- ne postoji razvijena svest u preduzetničkoj zajednici i društvu u celini da se preduzetnice suočavaju sa specifičnim teškoćama koje nemaju njihove muške kolege (što za posledicu ima izostanak odgovarajuće podrške),
- programi finansijske podrške ženskom preduzetništvu su retki i fokusiraju se na nabavku mašina i opreme i ne prepoznaju, u dovoljnoj meri, potrebu za finansiranjem edukacije, različitih oblika osnaživanja, informisanja, promocije, mentorstva, standardizacije, sertifikacije i drugo,
- programi institucionalne podrške (posebno na lokalnom nivou) preduzetnice percipiraju kao nedovoljno transparentne, sa nejasnim kriterijumima za odabir i odsustvom obrazloženja u slučaju odbijanja. Ukazuju na nedostatak monitoringa i mogućnost zloupotreba dobijenih sredstava (opreme) bez posledica.

Poslovanje u periodu krize izazvane pandemijom COVID-19

- Preduzetnice su tokom 2020. i 2021. godine bile suočene sa mnoštvom izazova. Za njih i njihovo poslovanje najteži su bili: zabrane i/ili ograničenja u obavljanju delatnosti, zatvaranje tokom vanrednog stanja, ograničenje slobode kretanja, atmosfera straha u društvu koja je uticala na promenu ponašanja potrošača/klijenata,
- dodatno opterećenje za preduzetnice predstavljala je organizacija porodičnog života u novim uslovima: briga o deci, starima i bolesnima, kao i gubici života članova porodice i zaposlenih,
- tokom krize izazvane kovidom žene su u značajno manjoj meri koristile kako mere podrške koje je omogućila država tako i druge vidove podrške koje su omogućili drugi akteri,
- kriza izazvana pandemijom COVID-19 dovela je do toga da je gotovo polovina ispitanica zabeležila smanjenje prihoda u 2020. godini, a trećina u 2021. godini,
- sa izazovima krize bolje su se nosile preduzetnice koje su bile u mogućnosti da pređu na rad od kuće, uspostave novi poslovni model, da investiraju u marketing i promociju, sticanje novih znanja, promenu načina prodaje i distribucije proizvoda,
- tokom perioda krize izazvane COVID-19 nije bilo (i dalje nema) rodno osjetljivih mera i usluga usmerenih na preduzetnice i njihovo poslovanje,
- gotovo 70% preduzetnica očekuje da se teškoće nastave. Tek mali broj njih očekuje poboljšanje zbog promena koje su uvele u svoje poslovanje tokom pandemije. Uprkos ovakvim očekivanjima, samo 13,5% preduzetnica uspeo je da osmisli dugoročni plan za prevazilaženje teškoće u poslovanju.

Programi i projekti podrške ženskom preduzetništvu u Srbiji

- Najbolje rezultate postižu programi i projekti koji, pored bespovratnih sredstava ili povoljnih kredita, uključuju i druge vidove podrške: edukaciju, promociju, plasman proizvoda i usluga, podršku u razvoju i standardizaciji, mentorstvo, monitoring i sl.,
- preduzetnice visoko vrednuju programe i projekte podrške koji su specifično usmereni na žene i odgovaraju na njihove potrebe,
- posebno su zadovoljne korisnice programa i projekata koje kreiraju i sprovode nevladini akteri: ženska i specijalizovana OCD, fondacije i kompanije,
- interesovanje za ovakve programe je veliko, po pravilu mnogo veće od mogućnosti i kapaciteta nosilaca projekata,

- nosioci profilisanih/ciljanih vidova podrške ženama preduzeticama dobro poznaju potrebe svojih korisnica, odgovorno pristupaju kreiranju i sprovođenju programa i projekata, prate njihove efekte i spremni su da ih unapređuju,
- Više od 90% nosilaca programa i projekata podrške obuhvaćenih studijom namerava da nastavi sa aktivnostima u nepromenjenom ili unapređenom obliku.

4.2 PREPORUKE

Generalne

- Strateški pristupiti poboljšanju ambijenta za razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća i to kroz: promenu poreske politike, olakšice za novoosnovane firme, sistemsku naplatu PDV-a po realizaciji naplate potraživanja, dalje pojednostavljenje administrativnih procedura i sl.,
- kreirati i sprovoditi mere podrške kojima će se kontinuirano smanjivati neformalna ekonomija koja čini veliki procenat domaćeg BDP-a,
- pristupiti izmeni propisa i izjednačiti prava preduzetnica sa pravima drugih zaposlenih žena – trudnica i porodilja,
- uvesti kontinuiranu edukaciju za preduzetništvo u škole i na fakultete i razviti različite programe neformalnog obrazovanja. Posebnu pažnju posvetiti uključivanju devojčica i mladih žena u takve programe,
- nastaviti sa uvođenjem efikasnog sistema praćenja preduzetništva žena u Srbiji i vođenju rodne statistike, kako u Agenciji za privredne registre tako i u drugim institucijama: resornim ministarstvima, sekretarijatima, lokalnim samupravama, agencijama, privrednim komorama, poslodavačkim organizacijama, ženskim udruženjima i dr.,
- formatirati i organizovati kontinuiranu razmenu informacija između zainteresovanih strana, tj. multisektorski pristup, posebno među ministarstvima i sekretarijatima (nadležnim za privredu, poljoprivredu, obrazovanje, tehnološki razvoj, turizam i trgovinu, rodnu ravnopravnost, omladinu), kako bi se obezbedio sveobuhvatan pristup i izbegle opšte mere koje proteklih godina nisu davale željene rezultate, a dizajnirale nove – specifične i ciljane,
- kreirati i sprovoditi posebne programe razvoja ženskog preduzetništva na svim nivoima (republičkom, pokrajinskom i lokalnom) uz korišćenje primera dobrih praksi iz sveta i okruženja. Posebno uvažiti, podržati i multiplikovati uspešne primere programa i projekata domaćih OCD, fondacija i kompanija (od kojih smo neke obuhvatili u ovoj studiji),
- konkurse institucija (naročito lokalnih samouprava) za podršku preduzeticama učiniti u potpunosti transparentnim, u svim fazama sprovođenja. Obezbediti praćenje kao i analizu kratkoročnih i dugoročnih efekata,

- sve podatke o merama podrške, rezultatima konkursa za dodelu sredstava koje sprovodi javni sektor (uključujući i donatorska sredstva), prikazivati po polu,
- urediti akta i garantovati mesta za manje zastupljeni pol u socijalno-ekonomskim savetima na republičkom, pokrajinskom i lokalnom nivou. Omogućiti preduzeticama da kroz svoja udruženja i socijalni dijalog učestvuju u donošenju propisa i mera koje se tiču njihovog ekonomskog i društvenog položaja,
- u okviru postojećih poslovnih asocijacija/udruženja, kao i ženskih nevladinih organizacija, razviti i finansirati usluge i servise na lokalnom nivou koji doprinose uspešnosti ženskih biznisa i kvalitetnijem usklađivanju poslovnog i porodičnog života,
- sa pažnjom pristupati daljem razvijanju i implementaciji programa samozapošljavanja i podsticanja preduzetništva žena iz marginalizovanih i/ili teže zapošljivih grupa (Romkinja, žena sa invaliditetom, žena iz ruralnih područja, žena koje su preživele porodično nasilje, žena starijih od 50 godina i dr.) kako ne bi bile izložene visokom riziku od neuspeha i našle se u novom krugu siromaštva.

Preporuke usmerene na ublažavanje posledica ekonomske krize

- Kreirati posebne mere i podržati one sektore koji su u periodu 2020-2022. bili pogođeni posledicama krize (u kojima su žene skoncentrisane i kao vlasnice biznisa i kao zaposlene),
- pokrenuti programe koji će omogućiti promenu delatnosti kod onih preduzetnica čiji biznisi nisu opstali pod udarom krize. Re-start programi trebalo bi da kombinuju podršku ličnom razvoju preduzetnica i jačanju motivacije da se prihvati „druga šansa“ kao i priključak na nove trendove i poslovne prilike u IT, inovativnim, zelenim i drugim brzorastućim sektorima,
- obezbediti i podržati dalji rast onih firmi koje se uspešno nose sa krizom i pokazuju realan razvojni potencijal. Za njih obezbediti odgovarajuće kreditne linije, ali i podršku za tehnološka unapređenja, širenje kapaciteta, prelazak na *onlajn* poslovanje i prodaju, nastup na *crowdfunding*¹⁰⁰ platformama, izlazak na međunarodno tržište i sl.

100 Ove platforme služe kao baze na kojima se nalaze projekti koje tu postavljaju autori koji žele da prikupe sredstva za svoj projekat. Domaće platforme su: <https://www.crowdfunding.rs/platforme> i <https://ventu.rs/>

Literatura:

1. R. Avlijaš, G. Avlijaš, *Preduzetništvo*, Beograd, Univerzitet Singidunum 2021. Dostupno na: <https://www.academia.edu/31710591/Preduzetni%C5%A1tvo>
2. *Preduzetništvo u Srbiji – nužda ili prilika*, Centar za visoke ekonomske studije (CEVES), Beograd 2014. Dostupno na: https://ceves.org.rs/wp-content/uploads/2018/07/Preduzetnistvo_u_Srbiji_nu%C5%BEda_ili_prilika.pdf
3. THE COMMISSION'S GREEN PAPER: ENTREPRENEURSHIP IN EUROPE, Session 2002–03 34th report. Dostupno na: <https://publications.parliament.uk/pa/ld200203/ldselect/ldecom/142/142.pdf>
4. Statistički godišnjak Republike Srbije, 2020. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20202053.pdf>
5. S. Kamberović, S. Mitrović, A. Behrens *GAP analiza - mogućnosti za ekonomsko jačanje primenom održivih poslovnih modela nakon pandemije COVID-19 u Republici Srbiji*, OSCE, decembar 2020. Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/8/479681.pdf>
6. Zakon o privrednim društvima („Službeni glasnik RS“, br. 36/11, 99/11 i 83/14) Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_privrednim_drustvima.html
7. Zakon o rodnoj ravnopravnosti („Službeni glasnik RS“, br. 52/21) Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti.html>
8. Strategija razvoja konkurentnih i inovativnih malih i srednjih preduzeća za period od 2008. do 2013. godine. Dostupno na: http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2008_11/t11_0087.htm
9. Strategija za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za period 2015-2020 sa Akcionim planom za sprovođenje Strategije za podršku razvoja malih i srednjih preduzeća, preduzetništva i konkurentnosti za 2015. sa projekcijom za 2016. Dostupno na: <https://privreda.gov.rs/dokumenta/propisi/strategije/strategija-za-podrsku-razvoja-malih-i-srednjih-preduzeca>
10. Babović M., Vuković O., *Završna evaluacija Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost za period 2016-2020*, UN Women, februar 2021. Dostupno na: <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2021-09/Evaluacija%20Strategije%20za%20RR.pdf>
11. Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine sa akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine. Dostupno na: <https://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-od-2016-do-2020-godine-sa-akcionim>
12. Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2021. do 2030. godine. Dostupno na: <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/index.php/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-2021>
13. Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost period 2021-2030 sa Akcionim planom za njeno sprovođenje za period 2021-2023. godine. Dostupno na: <https://www.minljmpdd.gov.rs/doc/konsultacije/090821/Polazne-osnove-za-Predlog-strategije-o-RR.pdf>

<https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/index.php/sr/dokumenti/strategije-i-akcioni-planovi/akcioni-plan-za-period-od-2022-2023-godine-za-sprovođenje>

14. Pajvančić M., Petrušić N., Nikolin S., Vladisavljević A., Baćanović V., *Rodna analiza odgovora na COVID-19 u Republici Srbiji*, Misija OEBS-a u Srbiji i Ženska platforma za razvoj Srbije Dostupno na: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/9/459391.pdf>

15. M. Srdić, *Podrška preduzetnicama tokom pandemije COVID-19*, Misija OSCE u Srbiji, 2021. Dostupno na: <https://www.poslodavci.rs/wp-content/uploads/2022/01/FINAL-NI-DOKUMENT-kovid-preduzetnice-srp-web-1.pdf>

16. Babović M., *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd 2012. Dostupna na: <https://www.secons.net/files/publications/87-publication.pdf>

17. Babović M., *Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji – Studija*, Ministarstvo za rad, boračka i socijalna pitanja, 2014. Dostupna na: <https://www.secons.net/files/publications/26-Polo%C5%BEaj%20%C5%BEena%20u%20biznis%20sektoru%20u%20Srbiji.pdf>

18. Istraživanje *Položaj preduzetnica u Srbiji*, Kolping društvo, 2020. Dostupno na: <https://kolping.rs/wp-content/uploads/2020/12/Polo%C5%beaj-preduzetnica-u-Srbiji-KDS.pdf>

19. *Drugi izveštaj Ženske platforme za razvoj Srbije po oblastima za period oktobar 2016-2020*, Ženska platforma za razvoj Srbije i Fridrih Ebert Stiftung, 2021. Dostupna na: <https://media.genderhub.org.rs/2021/04/DRUGI-IZVESTAJ-O-NAPRETKU.pdf>

20. *Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji*, UN Women, 2020. Dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/118-publication.pdf>

21. M. Đundić, M. Ileš i D. Božanić *Ka politici rodnog budžetiranja u Vojvodini*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad, 2009. Dostupno na: http://www.budzet.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2016/01/Ka_poltici_rodnog_budzetiranja_u_Vojvodini.pdf

22. M. Babović, M. Petrović *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji 2021*, Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva RS, Beograd, oktobar 2021. Dostupno na: https://socijalnouključivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/10/Indeks_rodne_ravnopravnosti_u_RS_2021.pdf

23. M. Srdić, N. Opačić, D. Vunjak *Analiza o trenutnom stanju u privrednim subjektima - društvima u AP Vojvodini u kojima su žene vlasnice ili suvlasnice u iznosu većem od 51%*. Beograd, mart 2022. Dostupno na: <https://www.divac.com/Vesti/3230/Objavljena-Analiza-trenutnog-stanja-u-privrednim.shtml>

24. S. Popović Pantić *Žensko preduzetništvo u Srbiji: evolucija od socijalne ka ekonomskoj kategoriji*, Institut „Mihajlo Pupin“, Beograd, 2014. Dostupno na: <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-6859/2014/1820-68591402143P.pdf>

25. *Žene i muškarci u Republici Srbiji 2020*, Republički zavod za statistiku, Beograd 2020. Dostupno na: https://www.stat.gov.rs/media/5806/zim-u-rs-2020_webopt.pdf

PRILOZI

Prilog 1

VODIČ ZA FOKUS GRUPU SA PREDUZETNICAMA

Uvod

Fokus grupe su deo istraživanja iskustava u poslovanju, stavova i potreba preduzetnica u Srbiji.

Istraživanje se sprovodi u okviru izrade Studije o podršci ženskim preduzetničkim aktivnostima i inicijativama u Srbiji na kojoj radi tim Fondacije „Ana i Vlade Divac“.

U toku realizacije fokus grupa koristićemo različite participativne tehnike, koje će omogućiti dolaženje do sadržajnih rezultata.

Osnovne informacije o učesnicima fokus grupe

Metodologija: Fokus grupna diskusija

Predstavljanje učesnika – ime i naziv pravnog subjekta, vrsta delatnosti, broj zaposlenih

Analiza stanja, potencijala

Metodologija: Analiza polja dejstva

Tehnika „Analiza polja dejstva“ – radi analize problema, željenog stanja, prepreka i mogućih rešenja. Na pripremljenom flip-čart papiru nacrtan je jedan pravougaonik iznad kojeg piše SAD. Od učesnika se traži da napišu kakav je položaj ženskog preduzetništva u odnosu na preduzetništvo uopšte u Vojvodini/Srbiji, položaj žena preduzetnica u društvu, u poslovnom okruženju, u preduzetničkim udruženjima, u porodici, uticaj žena preduzetnica na donosioce odluka, stvaranje povoljnije poslovne klime u državi, kreiranje programa podrške... Zatim je nacrtan pravougaonik iznad kojeg piše ZA 5-10 GODINA. Od učesnica se traži da napišu kakav položaj bi volele da imaju preduzetnice... Učesnice zapisuju na papiriće koji se lepe u odgovarajuće pravougaonike ili voditelj zapisuje. Nakon toga, istraživač crta liniju koja spaja pravougaonike i daje instrukciju učesnicima da razmisle šta bi sve moglo pomoći da se ostvari željeno stanje, da zapišu na stikere. Stikeri se lepe iznad linije. Posle toga im se daje instrukcija da napišu sve prepreke da se željeno stanje ostvari i ti stikeri se lepe ispod crte.

Problemi

Metodologija: Venn dijagram

Želeli bismo da identifikujete glavne probleme koji postoje u funkcionisanju ženskog preduzetništva (iz vašeg iskustva).

Probajte prvo da definišite opšte oblasti problema (npr. siromaštvo, diskriminacija...). Zatim izlistajte sve probleme koji vam padnu na pamet i pokušajte da ih svrstate u neku od ovih opštih definisanih oblasti. Kada izlistamo sve probleme i kada ih kategorišemo, odabraćemo nekoliko po vama najvećih problema.

Istraživač prikupi krugove i lepi ih na velikom papiru.

Kroz grupnu diskusiju istraživač grupiše krugove tako što pita grupu da identifikuje uzroke i posledice (šta je čemu uzrok, a šta posledica)

Rešenja

Metodologija:

Istraživač uzima odabrane najvažnije probleme koje su odabrali učesnici iz Venn dijagrama (prepisati te razloge na nove papire). Kao cilj se postavlja nešto iz „Analize polja dejstva“ iz pravougaonika 5-10 godina. Učesnicama se govori da su na papirima napisane prepreke, problemi, ponovo se pročitaju, pitaju se da li ima još nekih prepreka koje bi dodale kao značajnu za postizanje cilja. Nakon toga se daje instrukcija da se izlistaju svi potencijali i rešenja, šta sve može da doprinese da se prevaziđu navedeni konkretni problemi i postigne cilj.

Rešenja, ideje, preporuke

Metodologija: grupna diskusija

U ovom segmentu se kroz grupnu diskusiju navedena rešenja iz prethodne vežbe još više konkretizuju, operacionalizuju i traži od učesnica da, eventualno, dodaju neka nova rešenja koja do sada nisu izneli, a koja bi doprinela ostvarenju definisanih ciljeva.

Konačni cilj diskusije je da se dobiju konkretni predlozi, rešenja, preporuke, eventualno definisati strategije delovanja ka pojedinim ključnim akterima.

Prilog 2

Polustrukturirani intervju sa korisnicama programa i projekata podrške ženskom preduzetništvu

Ime i prezime korisnice:

Godine života:

Obrazovanje/stručne kvalifikacije:

Naziv privrednog društva/preduzetničke radnje:

Sedište:

Godina osnivanja društva/preduzetničke radnje:

Kratak opis delatnosti i dosadašnjih poslovnih rezultata:

Naziv donatora i programa/projekta koji ste koristili:

Godina u kojoj ste program/projekat koristili: 2020 2021 2022

Koju vrstu podrške ste koristili: novčanu subvenciju kredit obuku mentorstvo
neki drugi vid podrške (nevedite koji)

Kako ste saznali za program/projekat na koji ste aplicirali?

Šta su bili razlozi zbog kojih ste odlučili da aplicirate?

Kako ste kreirali vašu aplikaciju?

samostalno uz pomoć saradnika/ca u firmi uz profesionalnu/stručnu pomoć spolja

Da li je program omogućio ono što Vam je bilo najpotrebnije u trenutku apliciranja?

Kakvo je bilo vaše iskustvo u procesu prijave za grant? (procedura, dokumenti, komunikacija, efikasnost donatora)

Da li ste imali teškoća u realizaciji projekta za koji ste dobili podršku? Koja je bila uloga donatora tokom implementacije vašeg granta? (Da li su bili uključeni, da li ste komunicirali, o čemu? Da li su bili dostupni za probleme sa kojima ste se suočili? Koliko je bilo potrebno donatoru da vam odgovori na vaše zahteve? Da li su vam informacije koje je davao donator bile jasne za implementaciju?)

Šta je bio najvažniji kvalitet programa/projekta u okviru kojeg ste dobili podršku? A šta su bile njegove slabosti?

Šta je za Vas lično najsnažniji utisak iz učešća u programu?

Šta su Vaši predlozi za unapređenje programa?

Da li bi se opet prijavile za neki od ovakvih programa podrške?

Prilog 3

UPITNIK

Za organizacije/institucije/kompanije koje realizuju programe/projekte za podršku ženskom preduzetništvu

1. **Vi ste:**

- Ministarstvo
- Sekretarijat (pokrajinski ili lokalni)
- Državna agencija
- Državni fond
- Ženska nevladina organizacija
- Nevladina organizacija
- Poslovno udruženje/unija
- Fondacija
- Međunarodna organizacija
- Domaća kompanija
- Strana kompanija koja posluje u Srbiji
- Nešto drugo

2. **Naziv organizacije/institucije/kompanije**

3. **Sedište**

4. **Godina osnivanja ili početka rada u Srbiji**

5. **Kratak opis rada organizacije/institucije/kompanije i najvažnijih postignuća u oblasti rodne ravnopravnosti i podrške ženskom preduzetništvu:**

6. **Naziv i kratak opis programa (jednog ili više) usmerenog na podršku ženskom preduzetništvu**

7. **Na kojoj teritoriji se program/projekat sprovodi:**

- Na teritoriji cele Srbije
- Na teritoriji regiona/AP Vojvodine _____ (navesti region)
- Na teritoriji lokalne samouprave _____ (navesti grad/opštinu)

8. **Program/projekat uključuje sledeće aktivnosti:**
- Davanje subvencija/bespovratnih sredstava preduzeticama za start up
 - Davanje subvencija/bespovratnih sredstava preduzeticama za razvoj biznisa
 - Edukaciju za preduzetništvo
 - Afirmaciju ženskog preduzetništva kroz medijske kampanje, organizaciju sajмова/izložbi, događaja i slične aktivnosti
 - Mentorstvo
 - Istraživanje
 - Nešto drugo _____ (dopisati)
9. **Godine u kojima se program/projekat sprovodi(o):**
- 2020
 - 2021
 - 2022
10. **(moguće je dati više odgovora) Iz kojih sredstava je program/projekat finansiran?**
- 2020**
- Vlastita sredstva
 - Donatorska sredstva _____ (navesti donatore)
 - Sredstva iz javnih budžet _____ (navesti iz kog budžeta)
 - Nešto drugo _____ (dopisati)
- 2021**
- Vlastita sredstva
 - Donatorska sredstva _____ (navesti donatore)
 - Sredstva iz javnih budžeta _____ (navesti iz kog budžeta)
 - Nešto drugo _____ (dopisati)
- 2022**
- Vlastita sredstva
 - Donatorska sredstva _____ (navesti donatore)
 - Sredstva iz javnih budžeta _____ (navesti iz kog budžeta)
 - Nešto drugo _____ (dopisati)
11. **Koliko sredstava je u program/projekat uloženo do danas (iskažite u evrima)**
12. **Šta su bili razlozi i motivi za pokretanje ovakvog programa/projekta:**
- Nastojimo da odgovorimo na potrebe preduzeticama i onih žena koje to žele da i interes naše kompanije
 - Žensko preduzetništvo vidimo kao važnu strategiju emancipacije postizanja postanu ekonomske nezavisnosti žena
 - Nastojimo da naša kompanija bude prepoznata kao društveno/socijalno odgovorna
 - U povezivanju sa ženskim radnjama, preduzećima i zadrugama vidimo potencijal
 - Nešto drugo _____ (dopisati)

13. **Kako ste kreirali program/projekat?** (navedite na osnovu kojih informacija, pokazatelja, strateških dokumenata, istraživanja. Da li ste uključili stručnjake/kinje u kreiranje programa/projekta i na koji način?)

14. **Na koji način je program sproveden?** (koji vidovi podrške su omogućeni, kome su specifično bili namenjeni, kako se moglo pristupiti, kako ste informisali i motivisali potencijalne korisnice i sl.):

15. **Kakvo je bilo interesovanje za vaš program/projekat?**

- Veliko
- Zadovoljavajuće
- Ispod očekivanja

16. **Koliko je bilo prijava za učešće u programu/projektu?**

17. **Koliko je ukupno bilo direktnih korisnica programa/projekta do sada?**

18. **Da li ste evaluirali postignute rezultate?**

- Da
- Ne
- Delimično

19. **Ako da – na koji način i šta je evaluacija pokazala?**

20. **Da li ste dobili povratnu informaciju od vaših korisnica?**

- Da
- Ne
- Delimično

21. **Ako da – na koji način i šta su bile najvažnije povratne informacije?**

22. **Šta je bio najvažniji kvalitet vašeg programa/projekta? Šta su bile njegove slabosti?**

23. **Da li nameravate da nastavite program/projekat?**

- Da, u ovom obliku
- Da, u izmenjenom obliku
- Ne

24. **Šta biste želeli da promenite ili unapredite u programu/projektu koji realizujete?**